

Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥ "ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ" ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ: ΜΙΑ ΠΛΕΥΡΑ ΤΗΣ ΕΠΙΔΡΑΣΗΣ ΤΟΥ "ΚΡΑΤΟΥΣ-ΠΡΟΝΟΙΑΣ" ΣΤΟ "ΚΡΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΥ".*

Νίκος Κουβουκλιανός, Δικηγόρος

Ι. Το θεωρητικό πλαίσιο

1. Η αρχή του κράτους πρόνοιας¹ οργανώνεται και ρυθμίζεται στο ισχύον Σύνταγμα από ένα σύνολο διατάξεων, άλλες από τις οποίες κατοχυρώνουν κοινωνικά δικαιώματα², άλλες θεσπίζουν ρητά ειδικές κοινωνικές ρήτρες³ που παρεισφρύουν και σχετικοποιούν το καθεστώς

* Το κείμενο που ακολουθεί βασίζεται εν πολλοίς στα πορίσματα έρευνας που πραγματοποιήθηκε υπό την εποπτεία του καθηγητή Αριστοδούλου Μάνεση, με χρηματοδότηση της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας και μέλη της ερευνητικής ομάδας τους Γ. Σωτηρέλη, Δ. Αβράμη και τον γράφοντα. Τμήματα της έρευνας παρουσιάστηκαν στο σεμινάριο Συνταγματικού Δικαίου που διευθύνει ο καθηγητής Γ. Παπαδημητρίου.

1. Ο όρος "κράτος πρόνοιας" (Elat providence) συνυπάρχει και εναλλάσσεται στη θεωρία με τους όρους "κοινωνικό κράτος" (Sozialstaat) και "κράτος ευημερίας" (Welfare State). Παρά την τάση να χρησιμοποιούνται ή και να θεωρούνται ως ταυτόσημοι, εν τούτοις ο κάθε όρος παραπέμπει σε διαφορετικά, εν μέρει νομικά και πολιτικά σημανόμενα που αντιστοιχούν στο ιδιαίτερο ιστορικό, κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο των χωρών καταγωγής τους. Η μεταφορά τους στην ελληνική νομικο-πολιτική πραγματικότητα, αν ληφθούν υπόψη οι συνθήκες κάτω από τις οποίες εμφανίσθηκε και ασκήθηκε η παροχική δράση του κράτους στη χώρα μας, ίσως οδηγούσε στον όρο "πελατειακό κράτος πρόνοιας" ή "πελατειακό παροχικό κράτος". Πρβλ. αντί πολλών με Αρ. Μάνεση. Οι κύριες συνιστώσες του συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων του Συντάγματος του 1975, στον τόμο "Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη" (1986), σ. 22-23.

2. Κοινωνικά δικαιώματα κατοχυρώνονται στις διατάξεις: άρθρο 16 παρ. 4 Σ (δικαίωμα δωρεάν παιδείας), άρθρο 22 παρ. 1 Σ (δικαίωμα προς εργασία-απασχόληση), άρθρο 22 παρ. 4 Σ (δικαίωμα κοινωνικής ασφάλισης), άρθρο 24 Σ (προστασία του περιβάλλοντος), άρθρο 21 παρ. 12 και 4 Σ (προστασία της οικογένειας, της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας, φροντίδα για τους πολύτεκνους, ανήμπορους και για την απόκτηση κατοικίας) άρθρο 21 παρ. 3 Σ (μέριμνα για την υγεία).

3. Οι ειδικές κοινωνικές ρήτρες προβλέπονται ρητά σε ορισμένες διατάξεις που κατοχυρώνουν κατ' ιδίαν ατομικά δικαιώματα, περιορίζοντας στο μέτρο της εκάστοτε συνταγματικής πρόβλεψης το πεδίο προστασίας των δικαιωμάτων εν όψει της ειδικά-και μόνον-θεσιζόμενης πτυχής του κοινωνικού στοιχείου. Ετσι προβλέπεται: στην ελευθερία των συναθροίσεων η δυνατότητα απαγόρευσής τους "σε ορισμένη περιοχή αν απειλείται σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής" (άρθρο 11 παρ. 2 Σ), στην ελευθερία του συνεταιρισμού η δυνατότητα σύστασής με νόμο "αναγκαστικών συνεταιρισμών που αποβλέπουν στην εκπλήρωση σκοπών κοινής ωφέλειας ή δημόσιου ενδιαφέροντος" (άρθρο 12 παρ. 6 Σ), στην ιδιοκτησία ότι "τα δικαιώματα που απορρέουν από αυτή δεν μπορούν να ασκούνται σε βάρος του γενικού συμφέροντος" (άρθρο 17 παρ. 1 Σ), στην ιδιοκτησία, επίσης, πολλαπλές και επάλληλες μορφές του εν γένει κοινωνικού στοιχείου (άρθρο 17 παρ. 2,6 και 7 Σ, άρθρο 18 παρ. 3 Σ και άρθρο 117 παρ. 4 Σ-βλ. αναλυτικότερα πιο κάτω, υπό III 1), στην ελευθερία της εργασίας η δυνατότητα επίταξης προσωπικών υπηρεσιών σε περίπτωση "επείγουσας κοινωνικής ανάγκης από θεσμίδια ή ανάγκης που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία" (άρθρο 22 παρ. 3 εδ. 8' Σ), στο δικαίωμα της απεργίας ο περιορισμός "... για το προσωπικό των κάθε μορφής επιχειρήσεων δημόσιου χαρακτήρα ή κοινής ωφέλειας, που η λειτουργία τους έχει ζωτική σημασία για την εξυπηρέτηση βασικών αναγκών του κοινωνικού συνόλου, (άρθρο 23 παρ. 2 εδ. 8' Σ), στο δικαίωμα της απεργίας, επίσης, η δυνατότητα αναστολής της με επίταξη των προσωπικών υπηρεσιών λόγω "... επείγουσας κοινωνικής ανάγκης... η «κίνδυνος της δημόσιας υγείας»" (άρθρο 23 παρ. 2 Σ σε συνδυασμό με άρθρο 22 παρ. 3 εδ. 8' Σ), στην ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία ο περιορισμός ότι η ανάπτυξή της "δεν επιτρέπεται να γίνεται σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας (άρθρο 106 παρ. 2 Σ) και τέλος, στην οικονομική ελευθερία και στην ιδιοκτησία η δυνατότητα εξαγοράς επιχειρήσεων ή αναγκαστικής συμμετοχής σ' αυτές του κράτους "εφόσον έχουν ως κύριο σκοπό την παροχή υπηρεσιών στο κοινωνικό σύνολο" (άρθρο 106 παρ.3 Σ).

προστασίας ορισμένων ατομικών δικαιωμάτων, άλλες δε, τέλος, εγκαθιδρύουν γενικές κοινωνικές ρήτρες⁴. Οι διατάξεις αυτές, ανεξαρτήτως της ιδιαίτερης νομικής φύσης και ισχύος τους, συνθέτουν και συνιστούν το λεγόμενο "κοινωνικό στοιχείο"⁵, το οποίο αποτελεί μια σχετικά πρόσφατη παράμετρο των ελληνικών Συνταγμάτων⁶.

Με την εισροή του "κοινωνικού στοιχείου" και τη διευρυμένη κατοχύρωση του κράτους πρόνοιας στο ισχύον Σύνταγμα, η συνταγματική μας τάξη δείχνει να απομακρύνεται από τα παραδοσιακά πρότυπα του φιλελεύθερου κράτους. Η πίστη του παραδοσιακού αστικού φιλελευθερισμού στη στενά ατομικιστική αντίληψη της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας, καθώς και η εμμονή του στον αυτουρυθμιζόμενο οικονομικό και κοινωνικό ανταγωνισμό αποδείχθηκαν πράγματι ανεπαρκείς: οδήγησαν σε κοινωνικές ανισότητες, σε κοινωνικές συγκρούσεις και περιοδικά επαναλαμβανόμενες οικονομικές κρίσεις. Ως αποτέλεσμα της αδυναμίας αυτουρύθμισης της κοινωνίας εμφανίσθηκε η ακριβώς αντίστροφη τάση από αυτήν που επαγγελλόταν ο φιλελευθερισμός: αντί της αποχής του κράτους, η κρατική παρέμβαση και αντί του επιδιωκόμενου πλήρους διαχωρισμού μεταξύ "πολιτικής κοινωνίας" και "ιδιωτικής κοινωνίας", μεταξύ κράτους και κοινωνίας, η τάση αναίρεσης της διάκρισης μέσω μιας ολοένα εντεινόμενης διείσδυσης του κράτους στην κοινωνία⁷.

Η κατοχύρωση του κράτους πρόνοιας, καθώς και θεσμών κρατικού παρεμβατισμού, αποτελούν αποτύπωση αυτής ακριβώς της τάσης. Τα κοινωνικά δικαιώματα, οι ειδικές και γενικές κοινωνικές ρήτρες, ενισχύοντας τη λειτουργιστική ερμηνευτική αντιμετώπιση των ελευθεριών - ιδίως της συλλογικής και οικονομικής ελευθερίας - αποτελούν τους αδιάψευστους μάρτυρες της σταθερής και αδιάλειπτης παρουσίας του κράτους στον "ατομοκεντρικό" εκείνο χώρο, όπου υποτίθεται ότι εκδηλώνεται, ανεμπόδιστα από κρατικές παρεμβάσεις, η ύπαρξη και αναπτύσσεται ελεύθερα η δράση των ατόμων. Ως εκ τούτου, τα κελεύσματα του παραδοσιακού φιλελευθερισμού όχι μόνον δεν στάθηκαν ικανά να αντιμετωπίσουν τις κοινωνικές παρενέργειες του επιδιωκόμενου χωρισμού κράτους και κοινωνίας, αλλά ούτε και να αποτρέψουν τη διαφαινόμενη τάση απορρόφησης της κοινωνίας από ένα διαρκώς διογκούμενο και εξαπλούμενο παρεμβατικό κράτος πρόνοιας.

2. Θα ήταν λοιπόν ορθό η κατοχύρωση του κράτους πρόνοιας να λάβει αρνητικό πρόσημο; Η απάντηση δεν μπορεί να είναι μονοσήμαντη. Τα κοινωνικά δικαιώματα και γενικότερα το "κοινωνικό στοιχείο" που κατοχυρώνονται στο ισχύον Σύνταγμα, εξασφαλίζοντας ένα *minimum* υλικών μέσων και δυνατοτήτων, προσδίδουν στην έννοια της ελευθερίας

4. Οι γενικές κοινωνικές ρήτρες αποτελούν γενικές αρχές με στασιάζουσα από τη θεωρία νομική αξία και ισχύ. Ορθότερο φαίνεται να τους αποδοθεί -μακριά από κάθε υπερσυνταγματική εξύψωση - επικουρικός χαρακτήρας κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των διατάξεων που κατοχυρώνουν ατομικά δικαιώματα. Γενικές κοινωνικές ρήτρες θεσπίζονται στο άρθρο 2 παρ. 1 Σ όπου ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου ανάγονται σε πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας, στο άρθρο 25 παρ. 2-4 Σ όπου, ως σκοπός των θεμελιωδών δικαιωμάτων ορίζεται "η πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη, απογορεύεται η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος και αξιώνεται "από όλους τους πολίτες η εκπλήρωση του χρέους της κοινωνικής „αλληλεγγύης", στο άρθρο 106 παρ. 1 και 2 Σ που θέτει ως όριο στην ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία τον "κρατικό συντονισμό και προγραμματισμό" έτσι ώστε να εδραιώνεται η "κοινωνική ειρήνη", να προστατεύεται το "γενικό συμφέρον" και να παρεμποδίζεται η ανάπτυξη της "σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας".

5. Βλ. Πρ. Διατόγλου, Ο κοινωνικός περιορισμός των ατομικών δικαιωμάτων, ΝοΒ 33 (1985), σ. 273 επ. Αρ. Μάνεση, ό.π. (υποσ.1), σ. 17 επ, σ.21 επ., Δ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Γ', 1988, σ. 202 επ., Κ. Μαυριά, Τα κοινωνικά δικαιώματα στο Σύνταγμα του 1975, στον τόμο "Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη", 1986, σ. 189 επ., Γ. Κασμάτη, Συνταγματικό Δίκαιο II, Οι λειτουργίες του κράτους, 1980, σ. 50 επ.

6. Αρχής γενομένης από το Σύνταγμα του 1927 - στο οποίο κατοχυρώνονται για πρώτη φορά κοινωνικά δικαιώματα - παρατηρείται έκτοτε μια αυξανόμενη, σε ένταση και έκταση, αποτύπωση του "κοινωνικού στοιχείου".

7. Βλ. Γ.Κ. Βλάχου, Κοινωνιολογία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, 1979, σ.55 επ., Αντ. Μανιτάκης, Συνταγματικό δίκαιο, τευχ. Ι, 1987, σ.75 επ., σ.79 επ.

κοινωνικό περιεχόμενο: η ελευθερία από τυπική και αφηρημένη δυνατότητα αυτεξούσιων ατόμων ανάγεται σε κοινωνικά προσδιοριζόμενη ελευθερία συγκεκριμένων, κοινωνικά ενταγμένων, υποκειμένων. Η νέα αυτή διάσταση της ελευθερίας απομακρύνει τον φορέα δικαιωμάτων από το φιλελεύθερο αρχέτυπο του απομονωμένου, εγωιστικού ατόμου που μάχεται να επιβάλλει τα συμφέροντά του. Στη θέση του προβάλλει η εικόνα του υποκειμένου δικαιωμάτων, ατομικών ή συλλογικών, που εντάσσεται και προσδιορίζεται από τις κοινωνικές παραμέτρους, δρα δε ελεύθερα όχι μόνον στο στενά περιχαρακωμένο πεδίο της ατομικής του ύπαρξης, αλλά και στον "κοινωνικό χώρο" ως "μέλος του κοινωνικού συνόλου"⁸. Ο εμπλουτισμός κατά συνέπεια της τυπικής ελευθερίας και με κοινωνικό περιεχόμενο, γεγονός, άλλωστε, που υπήρξε αποτέλεσμα έντονων κοινωνικών αγώνων, δεν μπορεί παρά να αποτιμηθεί ως θετική εξέλιξη.

3. Η ανάδειξη και του κοινωνικού περιεχομένου της ελευθερίας δεν αποτελεί, ωστόσο, τη μοναδική συνέπεια της θεσμοθέτησης του "κοινωνικού στοιχείου". Το κράτος πρόνοιας ασκώντας κοινωνική, δηλαδή παροχική, πολιτική σταθμίζει, επιμερίζει και διανέμει οικονομικούς πόρους ευρείας κλίμακας. Εμφανίζεται έτσι ως βασικός διαχειριστής της "κοινωνικής αλληλεγγύης" και ως κεντρικός ρυθμιστής της κοινωνικής ευημερίας ευρύτατων στρωμάτων του πληθυσμού. Είναι προφανές ότι μια τέτοια εμφάνιση του κράτους δημιουργεί πρόσφορο έδαφος για να καλλιεργηθεί η εξής επικίνδυνη μυθοποίηση: το "κοινωνικό κράτος" τείνει να ταυτισθεί παραπλανητικά και να εμφανισθεί ως "κράτος της κοινωνίας". Τείνει δηλαδή να θεωρηθεί ως ο "αγαθός και ουδέτερος" πάροχος κοινωνικών πόρων, ως ο "δίκαιος" και "αμερόληπτος" διαχειριστής του συνολικού κοινωνικού συμφέροντος⁹. Η έντονη και πολύμορφη, ούτως ή άλλως, διείσδυση της κρατικής εξουσίας στην κοινωνία προσλαμβάνει κατά συνέπεια "ευεργετική" χρεία. Με τη μυθοποιητική αυτή μετάλλαξη αποκρύπτεται η εξουσιαστική υφή του σύγχρονου κράτους και ο εγγενής, συγκαλυμένος ή απροκάλυπτος, αυταρχισμός που παράγουν οι κρατικές δομές, ενώ παράλληλα διευκολύνεται η απόσπαση της αναγκαίας κοινωνικής συναίνεσης και παγιώνεται η παθητική νομιμοποίηση του κράτους¹⁰.

Η άσκηση προνοιακής πολιτικής εκ μέρους του κράτους οδηγεί συχνά στη διεύρυνση των ορίων της διακριτικής ευχέρειας της διοίκησης. Τα διοικητικά όργανα επιχειρούν να επεκτείνουν τη διακριτική ευχέρεια που τους αναγνωρίζεται, προσφεύγοντας σε γενικές και αόριστες ρήτρες - "κοινωνικό συμφέρον", "δημόσιο συμφέρον", "γενικό συμφέρον", "δημόσια ωφέλεια", "κοινό συμφέρον". Η ελαστικότητα με την οποία ερμηνεύονται οι αόριστες αυτές νομικές έννοιες, κάμπτεται την ασφάλεια δικαίου¹¹ και καθιστά επισφαλή και αβέβαιη τη θέση του δέκτη των κοινωνικών παροχών. Στο όνομα επιπλέον της αποτελεσματικότητας και της επίτευξης γρήγορων και θετικών λύσεων τηρούνται πολλές φορές ελλειπώς οι ισχύοντες κανόνες δικαίου ή θεσιζονται "νόμοι-μέτρα". Η πραγματοποίηση του βέλτιστου κοινωνικού αποτελέσματος τείνει έτσι να συνδεθεί με την υπέρβαση των "δεσμών" της νομιμότητας και των αρχών του κράτους δικαίου. Κατ' αυτόν τον τρόπο εδραιώνεται η εντύπωση ότι η τήρηση

8. Βλ. Αντ. Μανιτάκη, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, 1981, σ.20 επ., σ.143 επ.

9. Η έννοια του κοινωνικού συμφέροντος όμως, προσδιορίζεται κυριαρχικά από την επικρατούσα ιδεολογία και εμπεδώνεται με τους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς. Για το λόγο αυτό, αλλά και γιατί μέσα στη γενικότητα του περιεχομένου της συσκοτίζεται η πραγματικότητα των πολλαπλά συγκρουσμένων και αντιθετικών επιμέρους κοινωνικών συμφερόντων, η εν λόγω έννοια είναι εν πολλοίς πλασματική.

10. Βλ. Κ. Τσουκαλά, Κοινωνικό κράτος και κοινωνικά δικαιώματα: η επιστροφή του Πολιτικού, Θεωρία και Κοινωνία, τεύχος 1, 1990, σ.10 επ., ιδίως 36 επ., Αρ. Μάνεση, ό.π. (υποσ.1), σ.26-28.

11. Βλ. Ε.Β. Βενιζέλου, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, 1990, σ.13 (υποσ.2), σ.18 επ.

των συνταγματικών κανόνων και διαδικασιών στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής δεν είναι τελέσφορη και λειτουργική.

4. Σε περιόδους οικονομικής κρίσης το κράτος πρόνοιας δοκιμάζεται έντονα: τα διαθέσιμα μέσα για την άσκηση κοινωνικής πολιτικής συρρικνώνονται, ενώ παράλληλα οι υποψήφιοι αποδέκτες προνοιακού μεριδίου αυξάνονται. Το κράτος με τις διάφορες παροχές του καθίσταται πρακτικά ο ρυθμιστής του επιπέδου ζωής και διαβίωσης μεγάλης κατηγορίας προσώπων (άνεργοι, συνταξιούχοι κ.λπ.). Κατ' ανάγκη, λόγω περιορισμένων πόρων, η επιλεκτικότητα των κοινωνικών παροχών προσλαμβάνει ολόένα και πιο μεροληπτικό χαρακτήρα. Ετσι όμως η μυθοποιητική λειτουργία του κράτους πρόνοιας ενισχύεται: δεν είναι απλώς ο "αγαθός και ουδέτερος" πάροχος κάποιων υλικών μέσων, αλλά ο μοναδικός - ελλείψει άλλων προσόδων - "ευεργέτης". Η εξάρτηση του φορέα κοινωνικών δικαιωμάτων από το κράτος, αν μάλιστα ληφθεί υπόψη η "ατελής" νομική οργάνωση των δικαιωμάτων αυτών, αποβαίνει μεν πλήρης, η διείσδυση δε του κράτους στην κοινωνία ασφυκτική. Παράλληλα, ενισχύεται και η τάση αποδυνάμωσης της κανονιστικής δύναμης και της αμυντικής λειτουργίας του τυπικού Συντάγματος: οι γενικές και αφηρημένες συνταγματικές επιταγές αποτελούν ενοχλητικό εμπόδιο στην προνομιακή πρόσβαση των ολίγων "εκλεκτών" στη συρρικνωμένη κοινωνική "πίτα". Η αρχή του κράτους δικαίου διέρχεται κρίση και τίθεται έμπρακτα σε αμφισβήτηση, καθώς οι ουσιαστικές και διαδικαστικές εγγυήσεις που το συνθέτουν, δεν αποτελούν την προσφορότερη για τα κρατικά συμφέροντα οδό ικανοποίησης της αυξημένης ζήτησης κοινωνικών παροχών¹².

5. Στο πλαίσιο αυτού του προβληματισμού προβάλλει το ερώτημα: ποιές είναι οι σχέσεις μεταξύ κράτους πρόνοιας και κράτους δικαίου; Μήπως η άσκηση εκ μέρους του κράτους κοινωνικής πολιτικής αντιστρατεύεται ή και παραβιάζει ενίοτε τις εγγυήσεις που απορρέουν από την αρχή του κράτους δικαίου; Μήπως συνακόλουθα, στο όνομα της κρατικής μέριμνας για την εξυπηρέτηση βασικών κοινωνικών αναγκών, η πραγμάτωση των κοινωνικών δικαιωμάτων οδηγεί ενδεχομένως στη σχετικοποίηση της προστασίας των ατομικών ελευθεριών, της πιο ευαίσθητης δηλαδή περιοχής του κράτους δικαίου;

Απέναντι στο γενικότερο ερώτημα που αναφέρεται στη σχέση κράτους πρόνοιας και κράτους δικαίου¹³, αλλά κυρίως απέναντι στο ειδικότερο που αφορά τη σχέση μεταξύ κοινωνικών δικαιωμάτων και κοινωνικών ρητρών αφενός και ατομικών δικαιωμάτων αφετέρου, ποιά στάση τηρεί ο έλληνας δικαστής; Εντάσσει τα κοινωνικά δικαιώματα και τις κοινωνικές ρήτρες στα εξωτερικά όρια του πεδίου προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων; Ή μήπως αντίθετα τα μετατρέπει σε εσωτερικευμένους κοινωνικούς περιορισμούς, που διεισδύουν και συρρικνώνουν το πεδίο προστασίας εν ονόματι της ερμηνευτικής εξειδίκευσης του γενικόλογα αποτυπούμενου στο Σύνταγμα "κοινωνικού συμφέροντος";

Με άλλα λόγια, σε περίπτωση συρροής ή σύγκρουσης¹⁴ του εν γένει "κοινωνικού στοιχείου" και των ατομικών δικαιωμάτων, η συνήθης πορεία του δικανικού συλλογισμού

12. Βλ. Λ. Φεραγιάλι, Αυταρχική δημοκρατία και κριτική της πολιτικής, σ. 82 επ., σ. 91 επ., Αντ. Μανιτάκη, Η πολυσήμαντη επιστροφή του κράτους δικαίου, στον τόμο "Όψεις του Κράτους Δικαίου", 1990, σ. 37 επ.

13. Βλ. Σωτ. Ρίζου, Η ένταση μεταξύ κράτους δικαίου και κοινωνικού κράτους ως συνταγματικό πρόβλημα, Το Σ 1984, σ. 144 επ.

14. Για το ζήτημα της συρροής συνταγματικών διατάξεων και τις μεθόδους διευθέτησης της ενδεχόμενης σύγκρουσης βλ. Αρ. Μάνεση, Συνταγματικά δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, 1981³, σ. 63 επ., Δ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Γ', 1988, σ. 261 επ., σ. 289 επ., Αθ. Ραϊκού, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος Β', τεύχος Α', 1983, σ. 216 επ., Πρ. Παυλόπουλου, Δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων ή δικαστικός έλεγχος της νομιμότητας του Συντάγματος, ΝοΒ 1988 (36), σ. 13 επ., ιδίως σ. 17-22, σ. 29-35, Πρ. Δαγτόγλου, Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, ΝοΒ 1988 (36), σ. 725-726, Μ. Σταθόπουλου, Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, ΝοΒ 1989 (37), σ. 17-22 (ιδίως υποσημείωση 67), σ. 28-32.

έγκειται στη στάθμιση μεταξύ ισοδυνάμων συνταγματικών κανόνων ή στην εξύψωση, αντίθετα, του "κοινωνικού στοιχείου" - μέσω "υπερσυνταγματικών" ή "προσυνταγματικών" θεωρήσεων - σε ειδική κατηγορία περιορισμών των ατομικών δικαιωμάτων;

6. Η επεξεργασία του νομολογιακού υλικού της περιόδου 1975-1990¹⁵, υπό το πρίσμα της υπόθεσης εργασίας που περιγράφηκε, αποτελεί το αντικείμενο της μελέτης. Η διερεύνηση των τυχόν αλλοιώσεων που υπέστησαν στο καθεστώς προστασίας τους τα ατομικά δικαιώματα από την ενεργοποίηση του εν γένει "κοινωνικού στοιχείου", παρουσιάζει ορισμένες εγγενείς δυσχέρειες. Και τούτο διότι, η στάση της νομολογίας δε διακρίνεται από μεθοδολογική συνέπεια και δογματική ενότητα. Οι εκάστοτε ανακλύπτουσες εντάσεις προσεγγίζονται πολλές φορές εμπειρικά και περιπτωσιολογικά, χωρίς σαφείς θεωρητικές αναγωγές και, κυρίως, ευανάγνωστες μεθοδολογικές επιλογές. Άλλοτε μιν, γίνεται αποδεκτός και νομιμοποιείται ο περιορισμός ατομικού δικαιώματος με επίκληση της ανάγκης προαγωγής του "κοινωνικού στοιχείου", άλλοτε δε, επιδεικνύεται περισσότερο επιφυλακτική στάση με προσεκτική στάθμιση των εκατέρωθεν συγκρουόμενων πεδίων προστασίας. Ετσι όμως, καθίσταται δυσχερής η συναγωγή γενικών και αφηρημένων κριτηρίων με βάση τα οποία η νομολογία χειρίζεται και διευθετεί ερμηνευτικά τα ανακλύπτοντα προβλήματα έντασης.

Εν τούτοις, παρά τη μεθοδολογική ασυνέχεια και τις παραλλάσσουσες ερμηνευτικές επιλογές, είναι δυνατόν να διαγνωσθούν κάποιες νομολογιακές τάσεις βάσει της ιδιαίτερης φύσης και λειτουργίας των ατομικών δικαιωμάτων. Ως εκ τούτου, η εξέταση και κατάταξη των περιπτώσεων έντασης κατά κατηγορίες ατομικών δικαιωμάτων φαίνεται περισσότερο λειτουργική, καθώς επιτρέπει τη διαφοροποιημένη ενδεχομένως προσέγγιση και αξιολόγηση των εν λόγω εντάσεων αναλόγως με την ειδική θέση που κατέχει κάθε δικαίωμα στο σύστημα προστασίας που εγκαθιδρύεται.

Οι δικαστικές αποφάσεις που αντιμετώπισαν το κρίσιμο πρόβλημα, κατατάσσονται, λοιπόν, με βάση τη διμερή¹⁶ διάκριση των ατομικών δικαιωμάτων σε δικαιώματα προσωπικής ελευθερίας (II) και σε "οικονομικά" δικαιώματα (III).

II. Η στάση της νομολογίας απέναντι στα δικαιώματα της προσωπικής ελευθερίας.

Η προσωπική ελευθερία εν γένει, ως συνισταμένη περισσότερων ατομικών δικαιωμάτων, καλύπτει όλες τις πτυχές της προσωπικότητας του ατόμου. Κατά το πρώτο στάδιο της καθιέρωσής της ήταν συνυφασμένη με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και έχοντας μονοσήμαντο προσανατολισμό προς την οικονομική δραστηριότητα αποτελούσε το σύμβολο της ατομικιστικής ιδεολογίας. Σταδιακά, όμως, με την κοινωνική εξέλιξη, απέβαλε εν πολλοίς τους μονομερείς ιδεολογικούς προσδιορισμούς της, αυτονομήθηκε από τα "οικονομικά" δικαιώματα και απέκτησε ευρύτερο περιεχόμενο. Το επίκεντρο, εν τούτοις, της προσωπικής ελευθερίας

15. Ελήφθησαν υπόψη οι αποφάσεις που δημοσιεύθηκαν στα νομικά περιοδικά τα οποία έχουν κυκλοφορήσει μέχρι το τέλος του 1990.

16. Δεν περιλαμβάνονται δηλαδή το δικαίωμα για παροχή δικαστικής προστασίας (άρθρο 20 παρ. 1 Σ), το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης (άρθρο 20 παρ. 2 Σ), το δικαίωμα της αναφοράς (άρθρο 10 Σ) και η γενική αρχή της ισότητας (άρθρο 4 Σ). Τα δικαιώματα αυτά ή εγγυήσεις, παρά τη σημαντική συμβολή τους στη διασφάλιση του κράτους δικαίου και στην εμπέδωση της αρχής της νομιμότητας, έμμεση μόνον σχέση έχουν με την παρούσα θεματική. Λειτουργούν κατά κύριο λόγο ως δογματικές συνταγματικές ρήτρες, ως θεσμοί διαμεσολάβησης των διαφορών που αναφύονται μεταξύ διακυμμένων και διοίκησης. Η άσκηση των δικαιωμάτων αυτών ή η εφαρμογή τους συνδυάζεται με την άσκηση άλλων (ουσιαστικών) δικαιωμάτων, το περιεχόμενο και την έκταση των οποίων αποσκοπούν να διασφαλίσουν. Λόγω της ιδιαίτερης φύσης τους, και παρά το γεγονός ότι η συμβολή τους στην προαγωγή του "κοινωνικού στοιχείου" είναι σημαντική - ιδίως της αρχής της ισότητας - δεν μπορούν να αποτελέσουν ευθέως τους αποδέκτες επιδράσεων (περιορισμών ή μη) εκ μέρους του "κοινωνικού στοιχείου".

εξακολουθεί να εντοπίζεται στην κατοχύρωση και προστασία του προσώπου έναντι της κρατικής εξουσίας, εξακολουθεί δηλαδή να προσδιορίζεται από την αμυντική-αρνητική παράμετρο της εν γένει ελευθερίας. Τα δικαιώματα που απορρέουν από την προσωπική ελευθερία, με αυτή τη στενότερη έννοια, είναι: τα δικαιώματα της ιδιωτικής αυτονομίας (1), της προσωπικής ασφάλειας (2), της ελευθερίας έκφρασης (3) και της συλλογικής αυτονομίας (4).

1. Η ιδιωτική αυτονομία περιλαμβάνει όλα εκείνα τα δικαιώματα που διασφαλίζουν την ιδιωτική ζωή του ατόμου και την καθιστούν απρόσβλητη έναντι οποιασδήποτε κρατικής παρέμβασης, η οποία, ακόμη και όταν εκδηλώνεται, υπόκειται σε σαφείς κανόνες και αυστηρά οριοθετημένες διαδικασίες. Εκφάνσεις της ιδιωτικής αυτονομίας αποτελούν: οι πτυχές εκείνες της προσωπικής ελευθερίας - πλην της οικονομικής - που κατοχυρώνονται στη διάταξη του άρθρου 5 παρ. 1 Σ., η ελευθερία διαμονής και διακίνησης (άρθρο 5 παρ. 4 Σ), το άσυλο της κατοικίας (άρθρο 9 παρ. 1 εδ. α' και εδ. γ' και άρθρο 9 παρ. 2 Σ), η προστασία της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής του ατόμου (άρθρο 9 παρ. 1 εδ. β' - *privacy*) και το απόρρητο των ανταποκρίσεων και επικοινωνιών (άρθρο 19 Σ). Τα δικαιώματα της ιδιωτικής αυτονομίας αφήνουν από τη φύση τους μικρά περιθώρια διασύνδεσης και διαπλοκής με το εν γένει "κοινωνικό στοιχείο". Στις λίγες περιπτώσεις, πάντως, που παρατηρήθηκε πρόβλημα τριτών, η νομολογία εμφανίσθηκε διχασμένη: άλλοτε διατήρησε το πεδίο προστασίας της προσωπικής ελευθερίας ανέπαφο έναντι της ανάγκης προστασίας των χρηστών ηθών και της οικογένειας¹⁷, άλλοτε δε κράτησε υποχωρητική στάση, ρίχνοντας το βάρος υπέρ της προστασίας του κοινωνικού δικαιώματος του γάμου και της οικογένειας¹⁸. Σε μια περίπτωση, τέλος, που αφορούσε τα όρια της προσωπικής ελευθερίας ειδικής κατηγορίας προσώπων, τοποθετήθηκε, μετά από ταλαντεύσεις, υπέρ της διεύρυνσης αυτών των ορίων¹⁹.

2. Η προσωπική ασφάλεια εν γένει λειτουργεί συμπληρωματικά προς την προστασία της ιδιωτικής αυτονομίας, διασφαλίζοντας τη φυσική-σωματική υπόσταση του προσώπου από αυθαίρετους περιορισμούς (διώξεις, συλλήψεις, κρατήσεις ή φυλακίσεις) εκ μέρους της κρατικής εξουσίας. Κατοχυρώνεται κατ' αρχήν στη διάταξη του άρθρου 5 παρ. 3 Σ και εξειδικεύεται με τις διατάξεις των άρθρων 6, 7 και 8 Σ. Ο δικονομικός κατά βάση χαρακτήρας των ρυθμίσεων που αφορούν την προσωπική ασφάλεια, οριοθετεί το πεδίο προστασίας της κατά τρόπο όχι μόνον σαφώς διακριτό, αλλά και ασύμβατο εν πολλοίς με το πεδίο αναφοράς του "κοινωνικού στοιχείου", γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα τη μη εμφάνιση αλληλεπιδράσεων και πολύ περισσότερο τριτών μεταξύ τους.

3. Η ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνει ένα πλέγμα αλληλένδετων δικαιωμάτων που αναφέρονται στην ελεύθερη ανάπτυξη της πνευματικής προσωπικότητας του ατόμου και επιτάσσουν την αποχή του κράτους από παρεμβάσεις τόσο στο πεδίο διαμόρφωσης της γνώμης, όσο και στο πεδίο έκφρασης και διάδοσής της. Η εμβέλεια των δικαιωμάτων που

17. Βλ. ΣτΕ 2422/1985, ΤοΣ 1986, σ.86 επ., η οποία έκρινε ότι οι διατάξεις του ν.1399/83, που ρυθμίζουν τη λειτουργία κέντρων γυμναστών και είχαν προσβληθεί για αντίθεση προς τα χρηστά ήθη και την οικογένεια, βρίσκονται σε αρμονία με το Σύνταγμα εν όψει της προστασίας της προσωπικής ελευθερίας. (βλ. ομοίως και την προγενέστερη Μον.Πρ.Ναυπλ. 304/1980, ΝοΒ. 1981 σ.583 επ.).

18. Πρβλ. Μον.Ορκ.Δικ.Λομ. 29/1975, Πονικά Χρονικά ΚΣΤ, σ.334

19. Βλ. αρχικά τις ΣτΕ 4590/1976, ΤοΣ 1977, σ.163 επ., ΣτΕ 2491/1976, ΤοΣ 1976, σ.694 επ. και ΣτΕ 395/1978 (ολ.), ΤοΣ 1978, σ.176 επ., οι οποίες αποδέχονταν τους περιορισμούς της προσωπικής ελευθερίας (δικωπτική άδεια για γάμο, έλεγχο κοινωνικών φρονημάτων κλπ) των προσώπων που υπηρετούν στα σώματα ασφαλείας και στο στρατό με πρόσχημα την προστασία του γάμου και της οικογένειας και κατόπιν *contra* τις μεταγενέστερες ΣτΕ 1460/1978, Αρμ.1978, σ.860 επ. και ΣτΕ 1467/1987, ΕΔΔΔ, σ.335 επ., οι οποίες αποκαθιστούν, ως προς το επίδοκο ζήτημα, την έκταση της προσωπικής ελευθερίας των εν λόγω προσώπων.

εντάσσονται στην ελευθερία της έκφρασης, υπερβαίνει τα στενά όρια του ατομικού χώρου πνευματικής ύπαρξης του προσώπου - με εξαίρεση την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης - και επεκτείνεται στον ευρύτερο κοινωνικο-πολιτικό χώρο. Στο χώρο δηλαδή εκείνο, όπου το άτομο εμφανίζεται ως φορέας κοινωνικών συμφερόντων και ως μέλος συλλογικών μορφωμάτων. Η άσκηση αυτών των δικαιωμάτων προσλαμβάνει κατά συνέπεια έντονη κοινωνική και πολιτική χροιά, γεγονός που τα κάνει να συνδέονται άρρηκτα με τις συλλογικές και πολιτικές ελευθερίες και ταυτόχρονα να αποτελούν σημαντικό μέσο για τη διεκδίκηση και υπεράσπιση των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Η ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνει τις εξής επιμέρους πτυχές: την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης (άρθρο 13 παρ. 1 Σ), την ελευθερία της λατρείας (άρθρο 13 παρ. 2 Σ), την ελευθερία της γνώμης (άρθρο 14 παρ. 1 Σ), την ελευθερία του τύπου (άρθρο 14 παρ. 2 Σ) και την ελευθερία της τέχνης, της επιστήμης της έρευνας και της διδασκαλίας (άρθρο 16 Σ).

Τα δικαιώματα που συναποτελούν την ελευθερία της έκφρασης²⁰ άπτονται εν μέρει του πεδίου προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων. Έχουν εμφανισθεί, έτσι, περιπτώσεις τριβών και εντάσεων, κατά τις οποίες τα δικαστήρια κλήθηκαν να σταθμίσουν μεταξύ δικαιώματος της ελεύθερης έκφρασης αφενός, που διεκδικεί πλήρη εφαρμογή και κοινωνικού δικαιώματος αφετέρου, που απειλεί την ελευθερία με σχετικοποίηση. Η νομολογία στην πλειοψηφία των περιπτώσεων επέλυσε τη σύγκρουση προς όφελος του κοινωνικού δικαιώματος. Κατ' αυτόν τον τρόπο: α. περιορίστηκε η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης των μαρτύρων του Ιεχωβά, προκειμένου να προστατευθεί το κοινωνικό δικαίωμα της υγείας και της προστασίας της παιδικής ηλικίας²¹.

β. περιορίστηκε η "σωματεϊακή" διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας των παραπάνω προσώπων με επίκληση και πάλι του κοινωνικού δικαιώματος της υγείας²².

γ. περιορίστηκε η ελευθερία της γνώμης, ως προς τις ειδικότερες μορφές έκφρασης και διάδοσης στοχασμών που συνιστούν η αναγραφή συνθημάτων και η επικόλληση αφισών, προκειμένου να προστατευθεί το περιβάλλον (αρχαιολογικά ή πολιτιστικά μνημεία). Υπογραμμίστηκε, βέβαια, ότι οι περιορισμοί δεν μπορούν να προσβάλλουν ή αναιρούν το σκληρό πυρήνα του δικαιώματος²³.

20. Στην ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνεται και η έκφραση μέσω του κινηματογράφου, της φωνογραφίας, της ραδιοφωνίας, της τηλεόρασης και κάθε άλλου παρεμφερούς μέσου μετάδοσης λόγου ή παράστασης (άρθρο 15 Σ). Ο συντακτικός νομοθέτης, όμως, επιφυλάσσει για όλα αυτά τα μέσα καθεστώς έντονων περιορισμών (προληπτικά μέτρα), για δε την ραδιοτηλεόραση καθερώνει τον άμεσο κρατικό έλεγχο, που κατά την κρατούσα γνώμη περιορίζει το δικαίωμα πληροφόρησης δια των ραδιοτηλεοπτικών μέσων μόνον στην παθητική του εκδοχή (δικαίωμα λήψης και όχι δικαίωμα εκπομπής- μετάδοσης).

21. Βλ. Μον.Πρ.Ηρ. (ασφ.μετρ.) 245/1986, Αρχ.Ν. 1986, σ.125 επ., σύμφωνα με την οποία, η αφαίρεση, μετά το διαζύγιο, της γονικής μέριμνας από μητέρα, οπαδό της χλιαστικής θρησκείας, αποτελεί θεμιτό περιορισμό της προσωπικής και θρησκευτικής ελευθερίας της, εν όψει του γεγονότος ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις της μητέρας - άρνηση μετάγγισης αίματος - θα έθεταν σε ενδεχόμενο κίνδυνο το παιδί στην περίπτωση που θα διακινδύνευε η υγεία του και θα χρειαζόταν μετάγγιση αίματος.

22. Βλ. Μον.Πρ.Ηρ. 87/1986, ΝοΒ 1986, σ.1091 επ. και Εφ.Κρ. 354/1987, ΝοΒ 1987, σ. 1259 επ., που επικυρώνει την πρώτη με στενότερο, ως προς την αμφισβήτηση της νομιμότητας του σκοπού του υπό ίδρυση σωματείου, σκεπτικό. Κρίθηκε δηλαδή ότι ορθώς ο σκοπός ενός σωματείου, που μεταξύ άλλων προσεύει την άρνηση μετάγγισης αίματος, θεωρείται παράνομος, διότι συγκρούεται με την ανάγκη προστασίας της υγείας.

23. Βλ. Πταισμ.Γ'αν. 1011/1976, Αρμ.1976, σ.715 επ. και Πταισμ.Λαρ. 3058/1976, Αρμ.1976, σ.714 επ., οι οποίες διακρίνουν αναλόγως με το μέσο που χρησιμοποιείται. Έτσι ως προς την αναγραφή συνθημάτων οι περιορισμοί μπορούν να έχουν και προληπτικό χαρακτήρα, ενώ όταν πρόκειται για αφίσες, οι οποίες αποτελούν "τύπο", οι περιορισμοί δεν μπορούν να είναι παρά μόνον κατασταλτικοί. Βλ. επίσης Α.Π. 1241/1976, ΤοΣ 1977, σ.176 επ., Μον.Πλ.Κομ. 147/1977, ΤοΣ 1978, σ.218 επ., Μον.Πλ.Ορ. 1105/1984, ΝοΒ 1985, σ. 896 επ., οι οποίες επισημαίνουν την ανάγκη του να αποτελούν οι παρεμβάσεις ρύθμιση και όχι αναιρέση της ελευθερίας της γνώμης.

δ. περιορίσθηκε η ελευθερία της εκπαίδευσης (ελεύθερη ίδρυση και λειτουργία ιδιωτικών σχολείων), ως ειδικότερης έκφανσης της ελευθερίας της διδασκαλίας, προκειμένου να προστατευθεί το κοινωνικό δικαίωμα προς εργασία των ιδιωτικών εκπαιδευτικών²⁴.

ε. υπήρξε, ωστόσο, και μια περίπτωση όπου η νομολογία, αφού ταλαντεύθηκε, απέκρουσε εν τέλει ορθά τον περιορισμό της ελευθερίας του τύπου, δεχόμενη ότι η εν λόγω ελευθερία, υπό την ειδικότερη πτυχή της ως ελευθερία διαμόρφωσης της τιμής των εφημερίδων, δεν μπορεί να συρρικνωθεί χάριν της προαγωγής του κοινωνικού δικαιώματος της ασφάλισης²⁵.

4. Η καταχώρηση των συλλογικών ελευθεριών προξενεί ρήγματα στην παραδοσιακή έννοια της προσωπικής ελευθερίας, που στην αρχική της εκδοχή νοείται αποκλειστικά ως ελευθερία του απομονωμένου ατόμου, του αυτεξούσιου υποκειμένου, το οποίο υπάρχει και κινείται στο χώρο της ιδιωτικής κοινωνίας. Η προσωπική ελευθερία του παραδοσιακού φιλελευθερισμού αναγνωρίζει ως μοναδικό φορέα της το άτομο, εμφανίζεται δε και εξαντλείται αυστηρά μέσα στα όρια της ιδιωτικής κοινωνίας. Σταδιακά, όμως, και μέσα από έντονους κοινωνικούς αγώνες, η διάκριση πολιτικής κοινωνίας και ιδιωτικής κοινωνίας τείνει να σχετικοποιηθεί, υποσκάπτοντας έτσι τη θεωρητική προϋπόθεση που υποστήριζε το φιλελεύθερο περιεχόμενο της προσωπικής ελευθερίας. Στο προσκήνιο εμφανίζονται νέα υποκείμενα (σύλλογοι, σωματεία, ομάδες, οργανώσεις), που να μεν συγκροτούνται στο χώρο της ιδιωτικής κοινωνίας, η δυναμική τους όμως υπερβαίνει τα στενά όριά της και επεκτείνεται στο χώρο της πολιτικής κοινωνίας. Το πρόσωπο, κάτω από τις νέες κοινωνικές συνθήκες, δεν εμφανίζεται πλέον ως ιδιώτης, φορέας ατομικών δικαιωμάτων που περιχαράκνουν την αυτονομία του. Εμφανίζεται, πλέον, και ως μέλος συλλογικών μορφωμάτων, φορέας συλλογικών ελευθεριών που τείνουν να θραύσουν το παραδοσιακό φιλελεύθερο κέλυφος της προσωπικής ελευθερίας. Το περιεχόμενο κατά συνέπεια της προσωπικής ελευθερίας διευρύνεται: είναι προσωπική ελευθερία τόσο του ατόμου-ιδιώτη, όσο και του ατόμου-μέλους του κοινωνικού συνόλου.

Η συλλογική διάσταση της προσωπικής ελευθερίας τείνει να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ ιδιωτικής και πολιτικής κοινωνίας. Οι συλλογικές ελευθερίες συγκροτούν τον ενδιάμεσο χώρο, τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στον ιδιώτη και τον πολίτη. Το γεγονός, πάντως, ότι οι συλλογικές ελευθερίες υποβοηθούν την έμμεση επιρροή ή συμμετοχή στη διαμόρφωση της κρατικής πολιτικής, δεν σημαίνει ότι αποβάλλουν τον αμυντικό τους χαρακτήρα. Παραμένουν, πριν και πάνω από όλα, ελευθερίες που εγγυώνται και διασφαλίζουν την αυτονομία των συλλογικών υποκειμένων υπέρ των οποίων έχουν εγκαθιδρυθεί.

Το ισχύον Σύνταγμα κατοχυρώνει τις εξής συλλογικές ελευθερίες: την ελευθερία των συναθροίσεων και διαδηλώσεων (άρθρο 11 Σ), την ελευθερία του συνεταιρισμού (άρθρο 12 Σ), την ελευθερία των συλλογικών διαπραγματεύσεων (άρθρο 22 παρ. 2 Σ), τη συνδικαλιστική

24. Βλ. ΣτΕ 1456/1975, ΝοΒ 1975, σ.639 επ., ΣτΕ 864/1976, ΝοΒ 1977, σ.330 επ., ΣτΕ 1701/1976, ΕΕΔ 1976, σ.585 επ., ΣτΕ 1670/1980, ΤοΣ 1981, σ.94 επ., οι οποίες έκριναν ορθά ότι ο καθορισμός ελάχιστου συμβατικού χρόνου εργασίας των ιδιωτικών εκπαιδευτικών συνιστά θεμιτό περιορισμό της οικονομικής ελευθερίας του ιδιοκτήτη ιδιωτικού σχολείου, καθώς και της ελευθερίας της ιδιωτικής εκπαίδευσης, εφόσον το μέτρο αυτό αποσκοπεί στην προστασία της απασχόλησης των εν λόγω εργαζομένων.

25. Βλ. αρχικά την ΣτΕ 832/1985 (ολ), Ελλ.Δικ.1985, σ.773 επ., που έκρινε ότι η επιβολή εισφοράς ύψους 7% στην τιμή των εφημερίδων υπέρ του Ταμείου Ασφάλισης Εργατών-Τεχνικών Τύπου είναι αντισυνταγματική. Στη συνέχεια, κατά την Διοικ.Πρ.Αθ. 10423/1986, ΝοΒ 1988, σ.1288, που θεώρησε ότι η μειώσιμα εν τω μεταξύ στο 5% εισφορά εξυπηρετεί την ανάγκη καθολικής ασφαλιστικής κάλυψης των εργαζομένων, εξαιτίας της οποίας μπορεί θεμιτά να περιορισθεί μέχρις ενός σημείου η ελευθερία του τύπου. Τελικά ήλθε η ΣτΕ 2109/1988, ΝοΒ 1989, σ.938 επ., η οποία απεφάνθη ότι ακόμη και η εισφορά του 5% αποτελεί αντισυνταγματικό περιορισμό της ελευθερίας του τύπου, διότι επιβαρύνει υπέρμετρα την τιμή των εφημερίδων, προσβάλλοντας αδικαιολόγητα την ελευθερία διαμόρφωσης της τιμής τους.

ελευθερία (άρθρο 23 παρ. 1 Σ) και το δικαίωμα της απεργίας (άρθρο 23 παρ. 2 Σ). Η στάση της νομολογίας, απέναντι στο επίμαχο ζήτημα της σύγκρουσης μεταξύ συλλογικών ελευθεριών και "κοινωνικού στοιχείου", υπήρξε εν πολλοίς καταδικαστική για αυτές. Τα δικαστήρια σε πολύ λίγες περιπτώσεις σεβάσθηκαν τη συλλογική αυτονομία. Στην αμυντική υπόσταση των συλλογικών ελευθεριών - που είναι ιδιαίτερα πολύτιμη στις περιόδους οικονομικής κρίσης και κοινωνικών συγκρούσεων - αντέταξαν το "συμμετοχικό" χαρακτήρα και τη θεσμική-λειτουργιστική διάσταση του καθεστώτος προστασίας τους. Το εν γένει "κοινωνικό στοιχείο" παρεισέφρουσε και ανήχθη σε εσωτερική παράμετρο της έννοιάς τους. Οι συλλογικές ελευθερίες εμφανίσθηκαν, έτσι, να υπηρετούν κοινωνικούς στόχους και από ελευθερίες να κινδυνεύουν να μετατραπούν σε λειτουργήματα, που αποβλέπουν στην προαγωγή του "κοινωνικού συμφέροντος". Η παρεισαγωγή του "κοινωνικού στοιχείου" έριξε βαριά τη σκιά του κυρίως στην απεργία (α) και στις συλλογικές διαπραγματεύσεις (β). Και η συνδικαλιστική ελευθερία (γ), πάντως, καθώς και η ελευθερία του συνεταιρισμού (δ) δεν έμειναν ανέπαφες.

α. Το δικαίωμα της απεργίας δοκιμάστηκε σοβαρά τόσο από την επίκληση και εφαρμογή γενικών (i) και ειδικών (ii) κοινωνικών περιορισμών, όσο και από τη σύγκρουση με κοινωνικά δικαιώματα (iii).

i. Πρόκειται για τις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες κηρύχθηκαν απεργίες παράνομες και καταχρηστικές, διότι θεωρήθηκε ότι η άσκησή τους προσέκρουε στο "γενικό συμφέρον" και παρεμπόδιζε "την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης" (άρθρο 106 παρ. 1 Σ). Πιο συγκεκριμένα: την επιβολή με νόμο²⁶ περιορισμών στις αυξήσεις των μισθών, επακολούθησε σωρεία απεργιών, οι οποίες αμφισβητούσαν το σύννομο του νομοθετικού προσδιορισμού των αμοιβών. Τα δικαστήρια που εκλήθησαν να εξετάσουν τη νομιμότητα των απεργιών, δέχθηκαν ότι οι απεργίες αυτές είναι παράνομες και καταχρηστικές, με τη σκέψη ότι η παρέμβαση του νομοθέτη βρίσκεται σε αρμονία με το Σύνταγμα, εφόσον εντάσσεται "σε ένα σχέδιο ανόρθωσης της οικονομίας και δικαιολογείται από γενικότερους λόγους οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής"²⁷. Διατυπώθηκε μάλιστα και η σκέψη ότι το δικαίωμα της απεργίας "αντικρύζεται και οριοθετείται" από το γενικότερο συμφέρον²⁸.

Η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο με την εφαρμογή από τα δικαστήρια της ρήτρας περί κατάχρησης δικαιώματος του ιδιωτικού δικαίου²⁹. Η απεργία βρέθηκε έτσι

26. Βλ. άρθρο 27 του ν.1320/1983 και Π.Ν.Π. της 18/10/1985 (κυρώθηκε με τον ν.1584/1986), καθώς και την νεότερη Π.Ν.Π. της 21/12/1985.

27. Από τις πολυάριθμες σχετικές αποφάσεις βλ. ενδεικτικά Μον.Πρ.Περ. 827/1983, ΕΕΔ 1983, σ.401 επ., Μον.Πρ.Αθ. 919/1983, ΕΕΔ 42, σ.250 επ., Μον.Πρ.Αθ. 4504/1983, ΕΕΔ 43, σ.702 επ., Α.Π. 223/1983, ΕΛΛ.Δικ. 42, σ.25 επ., Εφ.Θρ. 135/1983, ΕΕΔ 43, σ.19 επ., Εφ.Αθ. 4836/1983, ΕΕΔ 43, σ.700 επ., ΣτΕ 2426/1983, ΤοΣ 10, σ.216 επ., ΣτΕ 2370/1984, ΕΕΔ 1985, σ.141 επ., Μον.Πρ.Αθ. 1048/1985, ΕΕΔ 1985, σ.488 επ., Μον.Πρ.Αθ. 4541/1985, ΕΕΔ 1986 σ.125 επ., Μον.Πρ.Θεσ. 4623/1985, ΕΕΔ 1986, σ.85 επ., Εφ.Θεσ. 35/1986, Αρμ. 1986, σ.792 επ., Α.Π. 1101/1987, ΝοΒ 1988, σ.1590 επ. Απέναντι σε αυτήν την καταδικαστική για τις απεργίες νομολογία, υπήρξαν και αποφάσεις που προσπάθησαν να εξισορροπήσουν τα πράγματα, δεχόμενες ότι είναι αντισυνταγματικός ο περιορισμός της απεργίας, εφόσον η καθήλωση των αμοιβών δεν συνοδεύεται και από την καθήλωση των τιμών των αγαθών. Πλην όμως, οι αποφάσεις αυτές ήταν διάσπαρτες και προέρχονταν από δικαστήρια κατώτερου βαθμού: βλ. Μον.Πρ.Αθ. 920/1983 ΕΕΔ 42, σ.232 επ., Μον.Πρ.Κιλκ. 185/1984, ΕΕΔ 43, σ.56 Μον.Πρ.Ζακ. 23/1986, ΕΕΔ 45, σ.782 επ.

28. Μον.Πρ.Περ. 827/1983, ΕΕΔ 42, σ.401 επ.

29. Βλ. ενδεικτικά Εφ.Αθ. 8092/1983, ΕΕΔ 43, σ.278 επ., Εφ.Αθ. 5401/1983, ΕΕΔ 43, σ.93 επ., Εφ.Αθ. 9477/1983, ΤοΣ 10, Σ.398 επ., Μον.Πρ.Βολ. 69/1986, ΔΕΝ 1986, σ.1085 επ. Στην καθ' ολοκληρίαν υιοθέτηση από τις πιο πάνω αποφάσεις των κριτηρίων του άρθρου 281 ΑΚ, αντιπαράτεθηκε η ελαφρώς βελτιωμένη εκδοχή που αποδεχόταν τη μερική μόνο εφαρμογή του εν λόγω κανόνα: βλ. Μον.Πρ.Θεσ. 3729/1979, ΕΕΔ 38, σ.820 επ., Μον.Πρ.Δρ. 20/1983, ΕΕΔ 42, σ.213 επ., Μον.Πρ.Αθ. 920/1983, ΕΕΔ 42, σ.232 επ., Μον.Πρ.Αθ. 1950/1983, ΕΕΔ 42, σ.635 επ., Μον.Πρ.Κιλκ. 185/1984, ΕΕΔ 43, σ.56 επ.

αντιμέτωπη με τις αρχές της καλής πίστης, των χρηστών ηθών, του οικονομικού και κοινωνικού σκοπού του δικαιώματος, με αρχές δηλαδή που ισχύουν στις ιδιωτικού - και όχι δημοσίου - δικαίου έννομες σχέσεις και διέπουν την άσκηση ιδιωτικών δικαιωμάτων³⁰. Η σχετικοποίηση, ως εκ τούτου, του συνταγματικού καθεστώτος προστασίας της απεργίας από τη διείσδυση νέων ουσιαστικών προϋποθέσεων είναι προφανής. Η νομιμότητα μιας απεργίας καταλήγει να εξαρτάται από το εάν επέρχονται, ή μη, διαταραχές στην κοινωνικο-οικονομική ζωή της χώρας, από το ποιός είναι ο οικονομικός και κοινωνικός σκοπός που υπηρετείται με την άσκηση της, από το εάν, τέλος, είναι ή δεν είναι το έσχατο μέσο πάλης για την επίλυση συγκεκριμένων προβλημάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, όμως, ελέγχεται όχι η νομιμότητα μιας απεργίας, αλλά η σκοπιμότητα: εξετάζεται όχι το εάν ασκήθηκε νόμιμα και βάσει των προδιαγραφών του Συντάγματος, αλλά το εάν η άσκηση της θα αποδίδει κοινωνικά πρόσφορα.

ii. Το δικαίωμα της απεργίας περιορίστηκε δραστικά από τον ειδικό κοινωνικό περιορισμό του άρθρου 22 παρ. 3 εδ. 8' Σ. Πιο συγκεκριμένα, ανεστάλη απεργία, μετά την επίταξη των προσωπικών υπηρεσιών των απεργούντων, με την αιτιολογική σκέψη ότι πρέπει να αντιμετωπισθεί ανάγκη που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία³¹.

Υπήρξε επίσης περίπτωση κατά την οποία το δικαίωμα της απεργίας τελούσε υπό αναστολή, ενόσω διαρκούσε η υποχρεωτική διαιτησία στην οποία είχε παραπεμφθεί συλλογική διαφορά, ο δραστηκός δε αυτός περιορισμός θεμελιώθηκε έμμεσα σε κοινωνικούς λόγους³².

Περιοσλή του δικαιώματος της απεργίας, όσον αφορά ένα ποσοστό εργαζομένων σε επιχειρήσεις δημόσιου χαρακτήρα ή κοινής ωφέλειας, επιβάλλεται, τέλος, βάσει των ρυθμίσεων για το "προσωπικό ασφαλείας". Η νομολογία δέχθηκε ορθά, ότι ο θεσμός του "προσωπικού ασφαλείας" θεμελιώνεται στην ειδική κοινωνική ρήτρα του άρθρου 23 παρ. 2 εδ. 8' Σ (εξυπηρέτηση βασικών αναγκών του κοινωνικού συνόλου) και ότι συνεπώς ο περιορισμός της απεργίας είναι θεμιτός³³.

iii. Η σύγκρουση του δικαιώματος της απεργίας με το κοινωνικό δικαίωμα της παιδείας αφενός και το κοινωνικό δικαίωμα προς εργασία αφετέρου, κατέληξε για μια ακόμη φορά στην ερμηνευτική σχετικοποίηση της απεργίας. Η άσκηση, συγκεκριμένα, του απεργιακού δικαιώματος από τους καθηγητές μέσης εκπαιδευσης θεωρήθηκε ότι, εκτός από τους περιορισμούς που προβλέπονται στο άρθρο 23 παρ. 2 εδ. α' και εδ. 8' Σ, εξαρτάται και από την "ηθική αποστολή" των καθηγητών σε συνδυασμό με την υποχρέωση του κράτους να διασφαλίζει το κοινωνικό δικαίωμα της παιδείας³⁴. Η σχετικοποίηση της απεργίας εξαιτίας της συρροής κοινωνικού δικαιώματος είναι προφανής.

30. Άρθρο 281 ΑΚ.

31. Βλ. ΣτΕ 686/1987, ΤοΣ 13, σ.537 επ., Μον.Πρ.Αθ. 11333/1986, ΕΕΔ 1986, σ.750 επ. (απεργία πιλότων της Ο.Α.)

32. Βλ. τις διατάξεις του άρθρου 18 παρ.2 και 3, σε συνδυασμό με τη διάταξη του άρθρου 17 παρ. 1 του ν. 3239/1955. Η νομολογία θεώρησε συνταγματικό το δραστηκό περιορισμό της απεργίας, δεχόμενη ότι οι προβλέψεις του νόμου περί αναστολής της εξειδικεύουν τη ρήτρα του άρθρου 106.1 Σ: Γνωδ. Εισ. Α.Π. 13/1977, ΕΕΔ 1977, σ.290 επ., Α.Π. 861/1980, ΝοΒ 1981, σ.99 επ. Βλ. όμως, contra Μον.Πρ.Περ. 2395/1979, ΤοΣ 6, σ.223 επ.

33. Υπό το καθεστώς του ν.330/1976 (άρθρα 34 παρ.2 και 37 παρ. 2) 8λ. ΣτΕ 1948/1978, ΤοΣ 6, σ.159 επ., Πλημ.Αθ. 5367/1979 και 6456/1979, Παν.Χρον. ΚΘ', σ.811 επ., Μον.Πρ.Αθ. 1640/1980, ΝοΒ 1980, σ.1250 επ., Μον.Πρ.Αθ. 13539/1980 ΕΕΔ 1981, σ.705 επ., Α.Π. 704/1990, ΕΕΔ 1980, σ.117 επ. και υπό τον ν. 1264/1982 (άρθρα 19 και 21 παρ. 2) 8λ. ΣτΕ 426/1983, ΕΕΔ 42, σ.265 επ., ΣτΕ 1049/1925, ΔΕΝ, 1986, σ.961 επ.

34. ΒΛΕΦ.Αθ. 4875/1979, Αρμ. 1979, σ.941 επ.

Στην περίπτωση, εξάλλου, που εκδηλώνεται απεργία συνοδευόμενη από κατάληψη του χώρου εργασίας εκ μέρους των απεργών, αναφύεται μεταξύ άλλων³⁵ και πρόβλημα σύγκρουσης του απεργιακού δικαιώματος με το κοινωνικό δικαίωμα προς εργασία των μη απεργών. Στη σύγκρουση αυτή ακριβώς αναζητήσε η νομολογία επικουρική βάση για να θεμελιώσει τον παράνομο χαρακτήρα της απεργίας με κατάληψη των χώρων εργασίας³⁶, υποστηρίζοντας το ανεπίτρεπτο του περιορισμού - χάριν των απεργών - του δικαιώματος προς εργασία των μη απεργών³⁷.

β. Η ελευθερία των συλλογικών διαπραγματεύσεων είχε την ίδια τύχη με την απεργία: περιορίσθηκε από γενικές (i) και ειδικές (ii) κοινωνικές ρήτρες και σχετικοποιήθηκε από κοινωνικά δικαιώματα (iii).

i. Η συλλογική συμβατική αυτονομία των εργαζομένων καταργήθηκε σε σημαντικό βαθμό με την επίκληση του "γενικού συμφέροντος" και εν όψει της ανάγκης "ανόρθωσης της οικονομίας" και εφαρμογής της "οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής"³⁸. Η κανονιστική αρμοδιότητα των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, στην οποία περιλαμβάνεται και ο καθορισμός των αποδοχών, συρρικνώθηκε προς όφελος της κρατικής νομοθετικής αρμοδιότητας. Η θεσμική ισορροπία μεταξύ συλλογικής σύμβασης και κρατικής ρύθμισης ανατράπηκε. Η νομολογία οριοθέτησε ασφυκτικά τη συλλογική συμβατική ελευθερία με κριτήριο "το γενικότερο κοινωνικό και εθνικό συμφέρον"³⁹ και με γνώμονα την εδραίωση "της κοινωνικής ειρήνης"⁴⁰. Κατέληξε⁴¹, έτσι, στην αφαίρεση από την ύλη των συλλογικών συμβάσεων του ουσιωδέστερου αντικειμένου τους: τη διαπραγματεύση των αμοιβών. Η καταπάτηση εκ μέρους του κράτους της συλλογικής συμβατικής ελευθερίας απέβη ως εκ τούτου πλήρης⁴².

ii. Η συλλογική συμβατική ελευθερία περιορίσθηκε, αδικαιολόγητα επίσης, με την παράκαμψη της διαπραγματευτικής διαδικασίας, καθεαυτήν, μεταξύ των κοινωνικών ανταγωνιστών - διαδικασία η ελεύθερη εξέλιξη της οποίας αποτελεί ουσιώδες στοιχείο της

35. Στην απεργία με κατάληψη του χώρου εργασίας προσβάλλονται κυρίως η οικονομική ελευθερία του εργοδότη και το δικαίωμα της ιδιοκτησίας επί των εγκαταστάσεων της επιχείρησης.

36. Βλ. Μον.Πρ.Αθ. 3221/1976, ΕΕΔ 1976, σ.725 επ., Μον.Πρ.Αθ. 20/1983, ΤοΣ 9, σ.251 επ. Το παράνομο της απεργίας στηρίχθηκε στην προσβολή των διατάξεων των άρθρων 5 παρ. 1 Σ και 17 παρ. 1 Σ (βλ. πιο πάνω υποσ.35) και επικουρικά στην προσβολή της διάταξης του άρθρου 22 παρ. 1 εδ. α' Σ.

37. Αξίζει να σημειωθεί εδώ, ότι ενώ το δικαίωμα προς εργασία των μη απεργών θεωρείται άξιο προστασίας, όταν συγκρούεται με απεργία που συνοδεύεται από κατάληψη των χώρων εργασίας, το ίδιο κοινωνικό δικαίωμα δεν προστατεύεται όταν συγκρούεται με ανταπεργία του εργοδότη (η ανταπεργία προβλεπόταν από το άρθρο 32 παρ. 3 του ν.330/1976 και καταργήθηκε με τη διάταξη του άρθρου 22 παρ.2 του ν.1264/1982). Τα δικαστήρια απεφάνθησαν (πριν την κατάργηση της ανταπεργίας) ότι ο εργοδότης που κυρύσσει ανταπεργία δεν οφείλει μισθούς στους μη απεργούς εργαζομένους (σε εκείνους δηλαδή που δεν συμμετέχουν στην κηρυχθείσα μερική απεργία, έναντι της οποίας μόνον χωρίς κήρυξη ανταπεργίας) - ανεξαρτήτως του εάν ανήκουν στο απεργόν σωματείο ή είναι ανοργάνωτοι ή ανήκουν σε μη απεργόν σωματείο. Το κοινωνικό δικαίωμα προς εργασία των μη απεργών παραμερίζεται δηλαδή, όταν πρόκειται για ανταπεργία. Βλ. Εφ.Αθ. 1320/1978, ΕΕΔ 37, σ.791 επ., ΑΠ.1740/1980, ΝοΒ 1981, σ.1223. Στην μεροληπτική αυτή στάση των ανωτέρων δικαστηρίων, μπορούν να αντιπαρατεθούν, εν μέρει όμως, οι αποφάσεις κατωτέρων δικαστηρίων: βλ. Μον.Πρ.Αθ. 96/1977, ΕΕΔ 36, σ.545 επ., Εφ.Αθ. 4571/1979, ΕΕΔ 39, σ.397 επ.

38. Βλ. πιο πάνω, υποσημείωση 26, τις εκεί αναφερόμενες σχετικές διατάξεις.

39. Βλ. Εφ.Θρ. 135/1983, ΕΕΔ 43, σ.19 επ., Μον.Πρ.Λεπ. 3109/1983, ΕΕΔ 43, σ.143 επ., ΣτΕ 2370/1984, ΕΕΔ 1985, σ.141 επ.

40. Βλ. ΑΠ. 1101/1987, ΝοΒ 1988, σ.1590 επ.

41. Βλ. πιο πάνω, υποσημείωση 27, τις εκεί παρατεθένες αποφάσεις.

42. Υπέρξε, πάντως, και μερική αμφισβήτηση της άκαμπτης αυτής στάσης, προερχόμενη από κατώτερα δικαστήρια. Βλ. Μον.Πρ.Αθ. 920/1983, ΕΕΔ 42, σ.232 επ., Μον.Πρ.Κώκ. 185/1984, ΕΕΔ 43, σ.56 επ., Μον.Πρ.Ζακ. 23/1986, ΕΕΔ 45, σ.782 επ.

συλλογικής αυτονομίας - και την απ' ευθείας παραπομπή της συλλογικής διαφοράς στη διαιτησία, εν όψει της ανάγκης "να προστατευθεί η εθνική οικονομία"⁴³ από ενδεχόμενη διαπραγματευτική εκκρεμότητα.

iii. Η κανονιστική εμπέδεια των συλλογικών συμβάσεων εργασίας υποχώρησε ενώπιον και του κοινωνικού δικαιώματος της ασφάλισης. Θεωρήθηκε, συγκεκριμένα, ότι θέματα που αφορούν την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων - κύρια ή επικουρική - βρίσκονται εκτός του πεδίου της συλλογικής συμβατικής ελευθερίας και δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο συλλογικής διαπραγμάτευσης. Έτσι, η συλλογική συμβατική αυτονομία φαίνεται να υφίσταται περιορισμούς, εν πολλοίς δικαιολογημένους, από το δικαίωμα της ασφάλισης⁴⁴.

Δικαιολογημένο, εξάλλου, περιορισμό της συμβατικής ελευθερίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων, αποτελεί και η εξαίρεση από την ύλη της συλλογικής σύμβασης του καθορισμού του ορίου ηλικίας για την αποχώρηση από την ενεργό υπηρεσία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το κοινωνικό δικαίωμα προς εργασία, υπό την ειδικότερη πτυχή του ως όριο ηλικίας για απασχόληση, εντασσόμενο ορθά στους γενικούς όρους εργασίας οι οποίοι ανήκουν στην κρατική νομοθετική αρμοδιότητα, φαίνεται να σχετικοποιεί τη συλλογική συμβατική ελευθερία⁴⁵.

γ. Για τη συνδικαλιστική ελευθερία το "κοινωνικό στοιχείο" αποτέλεσε άλλοτε περιοριστικό και άλλοτε ευεργετικό παράγοντα. Στην πρώτη περίπτωση, ο ειδικός κοινωνικός περιορισμός του άρθρου 22 παρ. 3 εδ. β' Σ (επίταξη για την αντιμετώπιση ανάγκης που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία) χρησιμοποιήθηκε για να περισταλεί, με επίταξη των προσωπικών υπηρεσιών των ιδιοκτητών θυποφόρων οχημάτων, η συνδικαλιστική ελευθερία των εν λόγω προσώπων και να περιορισθούν τα δικαιώματα που απορρέουν από αυτήν⁴⁶. Στη δεύτερη περίπτωση, απεναντίας, η ενίσχυση και εδραίωση της συνδικαλιστικής ελευθερίας, που προκύπτει από την αναγνώριση αυξημένης προστασίας των συνδικαλιστικών στελεχών, αιτιολογήθηκε με τη συνδρομή λόγων δημόσιου και κοινωνικού συμφέροντος⁴⁷.

δ. Η ελευθερία του συνεταιρισμού υπέστη και αυτή την περιοριστική επίδραση του "κοινωνικού στοιχείου". Συγκεκριμένα, θεωρήθηκε ότι το κοινωνικό δικαίωμα της ασφάλισης, λόγω του υποχρεωτικού για το κράτος χαρακτήρα της ασφαλιστικής κάλυψης των εργαζομένων, δεν μπορεί να παρέχεται από σωματείο, ούτε και να περιλαμβάνεται στους σκοπούς που νομίμως αυτό επιδιώκει⁴⁸. Ο περιορισμός της ελευθερίας του συνεταιρισμού φαίνεται εδώ εύλογος και δικαιολογημένος, εν όψει και της ανάγκης για αποτελεσματική προστασία των ασφαλισμένων. Αντίθετα, ο περιορισμός της σωματειακής ελευθερίας στην περίπτωση κατά την οποία συγκρούσθηκε με τα κοινωνικά δικαιώματα της υγείας και της προστασίας της παιδικής ηλικίας είναι δυνατόν να θεωρηθεί αδικαιολόγητος. Κρίθηκε, συγκεκριμένα⁴⁹, ότι είναι παράνομος ο σκοπός σωματείου μαρτύρων του Ιεχωβά που αποβλέπει στη διάδοση αντιλήψεων που απορρίπτουν και καταδικάζουν τη μετάγγιση αίματος. Η απόφαση αυτή θεμελιώθηκε με τη σκέψη ότι η εδραίωση τέτοιων πεποιθήσεων θα έθετε σε κίνδυνο την υγεία

43. Σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 17 παρ. 1 του ν.3239/1955. Βλ. και Γνωδ. Εισ. Α.Π. 13/1977. ΕΕΔ 1977, σ.290 επ., ΜονΠρ.Αθ. 1048/1985. ΕΕΔ 1985, σ.488 επ.

44. Βλ. ΣτΕ 5024/1987, ΝοΒ 1988, σ. 799 επ. Εγινε, πάντως, δεκτό ότι η κανονιστική αρμοδιότητα των συνδικαλιστικών οργανώσεων δεν υφίσταται περιορισμούς, όταν πρόκειται για θέματα πρόσθετης, πέραν της υποχρεωτικής, ασφάλισης.

45. Βλ. ΣτΕ 632/1978, ΤοΣ 4, σ. 178 επ.

46. Βλ. ΣτΕ 2960/1983, ΤοΣ 9, σ. 664 επ.

47. Βλ. Εφ.Αθ. 9032/1983, ΝοΒ 1984, σ.505 επ., Εφ.Αθ. 6034/1984. Ελλ.Δικ. 1984, σ. 1393 επ.

48. Την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση είναι σε θέση να παρέχουν μόνον το κράτος και τα ν.π.δ.δ. Βλ. ΣτΕ 5024/1987, ΝοΒ 1988, σ.799 επ.

49. Βλ. Εφ.Κρ. 354/1987, ΝοΒ 35, σ. 1259 επ.

και τη ζωή εκείνων των παιδιών των οποίων οι γονείς είναι, ή θα γίνονταν, φορείς παρόμοιων δοξασιών. Ο περιορισμός της σωματειακής ελευθερίας από τα εν λόγω κοινωνικά δικαιώματα φαίνεται, ωστόσο, απρόσφορος και δυσανάλογος, αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι η κοινή νομοθεσία⁵⁰ προβλέπει διαδικασίες που είναι σε θέση να διασφαλίσουν τα κοινωνικά αγαθά που τίθενται σε διακινδύνευση.

III. Η στάση της νομολογίας απέναντι στα "οικονομικά" δικαιώματα.

Τα "οικονομικά" δικαιώματα αποτέλεσαν την ιστορική αφετηρία και το σκληρό πυρήνα των δικαϊκών αντιλήψεων του αστικού φιλελευθερισμού. Η κατοχύρωση και ο "καθαγιασμός" της ιδιοκτησίας, παράλληλα με την προστασία ορισμένων πτυχών της προσωπικής ελευθερίας, ανήχθησαν σε βασικό σκοπό του ανερχόμενου φιλελευθερισμού. Γύρω από την έννοια της ιδιοκτησίας οικοδομήθηκε αρχικά το σύστημα των πρώτων ατομικών δικαιωμάτων, που ενώ στην πρώτη διαμόρφωσή τους θεωρούνται ως παρεπόμενα της προστασίας της ατομικής ιδιοκτησίας, στη συνέχεια απέκτησαν αυτόνομη υπόσταση και αυτοτελές περιεχόμενο. Σταδιακά, με την εξέλιξη των αστικών παραγωγικών σχέσεων, αναδείχθηκε η ιδιαίτερη σημασία εκείνων των πλευρών της ελευθερίας που θα μπορούσαν να καταστήσουν αποδοτικότερη την αξιοποίηση της ιδιοκτησίας. Έτσι, συν τω χρόνῳ, διαμορφώθηκε η έννοια της οικονομικής ελευθερίας, που συμπεριέλαβε τόσο τα παραδοσιακά δικαιώματα της ελεύθερης ανάπτυξης του εμπορίου και της βιομηχανίας, όσο και τα νεότερα του ελεύθερου ανταγωνισμού και της ελεύθερης επιλογής επαγγέλματος.

Στα "οικονομικά" δικαιώματα περιλαμβάνονται, λοιπόν, η ιδιοκτησία (1) και η οικονομική ελευθερία (2).

1. Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας υπόκειται κατά το ισχύον Σύνταγμα σε έντονους και εκτεταμένους κοινωνικούς περιορισμούς, γενικούς και, κυρίως, ειδικούς. Έτσι καθορίζεται ότι: τα δικαιώματα που απορρέουν από την ιδιοκτησία "δεν μπορούν να ασκούνται σε βάρος του γενικού συμφέροντος"⁵¹, επιτρέπεται η αναγκαστική απαλλοτρίωση για λόγους "δημόσιας ωφέλειας"⁵², επιτρέπεται επίσης η απαλλοτρίωση κατά ζώνες, προκειμένου να εκτελεστούν "έργα κοινής ωφέλειας ή γενικότερης σημασίας..."⁵³, προβλέπεται η δυνατότητα επιβάρυνσης της ιδιοκτησίας - με υποχρέωση ανοχής του ιδιοκτήτη - προκειμένου να εκτελεστούν έργα "...προφανώς κοινής ωφέλειας..."⁵⁴, ρυθμίζεται η επίταξη ακινήτου ή κινητού πράγματος για να θεραπευθεί "άμεση κοινωνική ανάγκη"⁵⁵, παρέχεται ακόμη η γενική δυνατότητα στέρησης της ελεύθερης χρήσης και κάρπωσης της ιδιοκτησίας, όταν απαιτείται από "ιδιαίτερες περιστάσεις"⁵⁶, προβλέπεται επίσης η εξαγορά επιχειρήσεων εάν, μεταξύ άλλων, έχουν ως κύριο σκοπό "την παροχή υπηρεσιών προς το κοινωνικό σύνολο"⁵⁷ τέλος, επιτρέπεται η αναγκαστική απαλλοτρίωση ιδιωτικών δασών για λόγους "δημόσιας ωφέλειας"⁵⁸.

50. Βλ. τις ρυθμίσεις του άρθρου 1534 ΑΚ.

51. Άρθρο 17 παρ. 1 Σ.

52. Άρθρο 17 παρ. 2 Σ.

53. Άρθρο 17 παρ. 6 Σ.

54. Άρθρο 17 παρ. 7 Σ.

55. Άρθρο 18 παρ. 3 Σ.

56. Άρθρο 18 παρ. 5 Σ. Πρβλ. και άρθρο 18 παρ. 6 Σ.

57. Άρθρο 106 παρ. 3 Σ.

58. Άρθρο 117 παρ. 4 Σ.

Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, εξάλλου, σχετικοποιείται από την ενεργοποίηση και κοινωνικών δικαιωμάτων. Οι σημαντικότεροι περιορισμοί απορρέουν από την ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος και λαμβάνουν ποικίλες μορφές: επιτρέπεται η απαλλοτρίωση για την εκτέλεση οικιστικών και πολεοδομικών σχεδίων⁵⁹, καθώς και η απαλλοτρίωση για το σχηματισμό άρτιων και οικοδομήσιμων οικοπέδων⁶⁰ προβλέπεται επίσης ο περιορισμός της ιδιοκτησίας προκειμένου να προστατευθεί το φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον⁶¹, καθώς και τα μνημεία, οι παραδοσιακές περιοχές και οι αρχαιολογικοί χώροι⁶².

Η ιδιοκτησία κατά συνέπεια υφίσταται τη δραστική παρέμβαση του κράτους, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που θα μπορούσε να λεχθεί ότι τελεί υπό καθεστώς "κοινωνικής δέσμευσης". Δεν πρέπει να λησμονείται, ωστόσο, ότι η ατομική ιδιοκτησία - η οποία μαζί με την οικονομική ελευθερία αποτελούν το κατ' εξοχήν ιδεολογικό πρόταγμα του αστικού φιλελευθερισμού και ταυτόχρονα του πυρήνα του προστατευόμενου από το Σύνταγμα συστήματος της οικονομίας της αγοράς⁶³ - κατοχυρώνεται πρωτίτως ως ατομικό δικαίωμα. Οι περιορισμοί επομένως που επιβάλλονται δεν μπορούν να θίγουν ή να αναιρούν τον πυρήνα του δικαιώματος, διότι κάτι τέτοιο θα οδηγούσε στην κατάργηση του ίδιου του συστήματος κοινωνικών σχέσεων που προστατεύεται από το Σύνταγμα⁶⁴. Η νομολογία, πάντως, εφαρμόζοντας το ευρύτατο πλέγμα νομίμων περιορισμών του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, έχει σε σημαντικό βαθμό την ευχέρεια να ελέγχει και να προσδιορίζει το μεταβλητό εν πολλοίς περιεχόμενο της ιδιοκτησίας, κινούμενη μέσα στα όρια που διαγράφουν οι επιτρεπτές παρεμβάσεις αφενός και ο πυρήνας του δικαιώματος αφετέρου⁶⁵.

Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας οριοθετήθηκε⁶⁶ από κοινωνικούς περιορισμούς (i) και από κοινωνικά δικαιώματα (ii).

i. Νομολογήθηκε συγκεκριμένα, ότι "εκτός από τους περιορισμούς που υπαγορεύονται από το γενικότερο δημόσιο συμφέρον και οριοθετούν το περιεχόμενο της κυριότητας, επιτρέπεται η επιβολή περιορισμών και όταν η άσκηση των εξουσιών της ιδιοκτησίας προσκρούει σε άλλες αξίες που προστατεύει το δίκαιο"⁶⁷. Θεωρήθηκε, επίσης, ότι οι περιορισμοί της χρήσης ΙΧ. αυτοκινήτων στο κέντρο της Αθήνας είναι συνταγματικά ανεκτοί, διότι υπαγορεύονται, αφενός, από λόγους δημοσίου συμφέροντος και δεν εξαφανίζουν, αφετέρου, ούτε καθιστούν αδρανή την ιδιοκτησία⁶⁸. Κρίθηκε ακόμη, ότι δεν θίγονται τα δικαιώματα που απορρέουν από την ιδιοκτησία με την αφαίρεση της άδειας λειτουργίας κέντρων διασκέδασης, εφόσον λόγοι δημοσίου συμφέροντος καθιστούν τον περιορισμό θεμιτό⁶⁹.

59. Άρθρο 24 παρ. 3 και παρ. 4 Σ.

60. Άρθρο 24 παρ. 2 Σ.

61. Άρθρο 24 παρ. 1 σε συνδυασμό με άρθρο 117 παρ. 3 Σ.

62. Άρθρο 24 παρ. 6 Σ. σε συνδυασμό με άρθρο 18 παρ. 1 Σ.

63. Βλ. Αρ. Μάνεση-Αντ. Μανιτάκη, κρατικός παρεμβατισμός και Σύνταγμα (Γ'νδ), ΝοΒ 1981, σ. 1199 επ.

64. Εν όψει των διατάξεων των άρθρων 5 παρ. 1 Σ και 110 παρ. 1 Σ, δεν νοείται πλήρης κατάργηση του συστήματος της οικονομίας της αγοράς ούτε ακόμη και με αναθεώρηση του Συντάγματος.

65. Βλ. από την πιο πρόσφατη νομολογία ΑΠ. 787/1984, ΝοΒ 33, σ. 1383 επ., ΣτΕ 620/1981, ΝοΒ 29, σ. 1604 επ. ΑΠ. 1/1982 (ολ), ΑρχΝ33, σ. 10 επ., ΣτΕ 5057/1987, ΤοΣ 14, σ. 123 επ.

66. Η νομολογία αποφαινεται για τη συνταγματικότητα των περιορισμών της ιδιοκτησίας, χωρίς να γίνεται πάντοτε σαφές εάν οι περιορισμοί θεωρούνται ανεκτοί εν όψει της εφαρμογής κοινωνικού περιορισμού, γενικού ή ειδικού, ή θεωρούνται ανεκτοί λόγω της συρροής κοινωνικού δικαιώματος. Η κατάταξη συνεπώς είναι ενδεκτική.

67. Βλ. ΣτΕ 219/1987 (ολ), ΕΔΔ 32, σ. 320 επ., ΣτΕ 1097/1987 (ολ), ΕΔΔ 31, σ. 80 επ.

68. Βλ. ΣτΕ 2502/1984, ΝοΒ 34, σ. 1462 επ.

69. Βλ. ΣτΕ 1644/1985, ΝοΒ 36, σ. 419 επ.

ii. Από τα κοινωνικά δικαιώματα, η προστασία του περιβάλλοντος αποτέλεσε τον κύριο λόγο οριοθέτησης της ιδιοκτησίας. Χάριν μάλιστα στην αξιοσημείωτη, όσο και πρωτοποριακή, στάση της νομολογίας, κυρίως του ΣτΕ, η οποία αποδέχεται το δεσμευτικό, και όχι απλώς κατευθυντήριο, χαρακτήρα των διατάξεων του άρθρου 24 Σ, οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν στην ιδιοκτησία, θεωρήθηκαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία συνταγματικοί.

Ετσι κρίθηκε ότι οικιστικοί λόγοι καθιστούν ανεκτό τον περιορισμό της ιδιοκτησίας που επιβάλλεται με τη θέσπιση όρων δόμησης και χρήσης⁷⁰, λόγοι πολεοδομικής πολιτικής δικαιολογούν την απαγόρευση κατάτμησης της γης σε τμήματα, χωρίς να προσβάλλεται κατά τρόπο αθέμιτο η ιδιοκτησία⁷¹, ο χαρακτηρισμός κτιρίων ως διατηρητέων και η συναφής απαγόρευση κατεδάφισής τους, δικαιολογείται από την ανάγκη προστασίας των παραδοσιακών περιοχών και δεν αναιρεί την εξουσία χρήσης και κάρπωσης του ακινήτου⁷².

Επίσης, η νομολογία πάγια αποδέχθηκε τη νομιμότητα των περιορισμών που επιβάλλονται στην ιδιοκτησία εν όψει χωροταξικών και πολεοδομικών σχεδίων⁷³, της προστασίας των δασών και δασικών εκτάσεων⁷⁴, της προστασίας της θάλασσας και των ακτών⁷⁵, της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς⁷⁶ και της προστασίας του οικιστικού περιβάλλοντος⁷⁷.

2. Η προστασία της οικονομικής ελευθερίας, λόγω της μη ρητής κατοχύρωσής της, βρίσκει συνταγματικό έρεισμα στη διάταξη του άρθρου 5 παρ. 1 Σ που αναφέρεται, μεταξύ άλλων, και στην οικονομική πλευρά της προσωπικής ελευθερίας⁷⁸, καθώς επίσης και στη διάταξη του άρθρου 106 παρ. 2 Σ⁷⁹. Η οικονομική ελευθερία τόσο στη γενική της διατύπωση, ως δικαίωμα συμμετοχής στην οικονομική ζωή της χώρας, όσο και στις επιμέρους εκφάνσεις της, ως ελευθερία εμπορίου και βιομηχανίας, ελευθερία ανταγωνισμού, ελευθερία επιλογής επαγγέλματος, υπόκειται σε σημαντικούς περιορισμούς.

Η οικονομική ελευθερία περιορίζεται κατ' αρχήν από θεσμούς κρατικού παρεμβατισμού⁸⁰, οι οποίοι καθορίζουν τα μέσα και τις μεθόδους με τις οποίες το κράτος ασκεί τη ρυθμιστική και περιοριστική πολιτική του στο πεδίο της οικονομίας. Οι περιορισμοί, όμως, της οικονομικής ελευθερίας δε σταματούν εδώ. Εντείνονται από την επίκληση και εφαρμογή κοινωνικών ρητρών⁸¹ (i) και επεκτείνονται από την ανάγκη ενεργοποίησης κοινωνικών δικαιωμάτων (ii). Σε κάθε περίπτωση, πάντως, οι περιορισμοί της οικονομικής ελευθερίας δεν μπορούν να προσβάλλουν τον πυρήνα της, διότι τότε θα κατέρρεε μια σημαντική εγγύηση του συστήματος της οικονομίας της αγοράς⁸².

70. Βλ. ΣτΕ 1518/1980, ΤοΣ 7, σ.720 επ., ΣτΕ 1097/1980, Αρμ.35, σ.77 επ.

71. Βλ. ΣτΕ 4092/1984, ΝοΒ 34, σ.1462 επ.

72. Βλ. ΣτΕ 1743/1985, ΝοΒ 35, σ.926 επ.

73. Βλ. ΣτΕ 1876/1980, ΤοΣ 1980, σ. 395 επ.

74. Βλ. ΣτΕ 3754/1981, ΕΔΔ 1981, σ.368 επ., ΣτΕ 2568/1981, ΕΔΔ 1981, σ.386 επ.

75. Βλ. ΣτΕ 810/1977, ΣτΕ 1096/1984

76. Βλ. ΣτΕ 270/1984.

77. Βλ. ΣτΕ 1876/1980, ΤοΣ 1980, σ.395 επ.

78. Άρθρο 5 παρ. 1 Σ: "καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην οικονομική ζωή της χώρας". Πρβλ. επίσης και τη διάταξη του άρθρου 5 παρ. 3 Σ, "η προσωπική ελευθερία είναι απαραβίαστη", όπου, υπό το καθεστώς των προισχυσάντων Συνταγμάτων, θεμελιωνόταν η προστασία της οικονομικής ελευθερίας.

79. Όπου για πρώτη φορά σε ελληνικό συνταγματικό κείμενο αναγνωρίζεται ρητά η "ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία".

80. Βλ. τις διατάξεις των άρθρων 17 παρ. 1 και 2 και 106 παρ. 1,2,3 και 4 Σ.

81. Άρθρο 106 παρ. 1: "προς εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και προστασία του γενικού συμφέροντος...". παρ.2: η οικονομική ελευθερία δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται σε βάρος "της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας...". παρ. 3: επιτρέπεται η εξαγορά επιχειρήσεων που "... έχουν ως κύριο σκοπό την παροχή υπηρεσιών προς το κοινωνικό σύνολο".

82. Πρβλ. με υποσημείωση 64.

ι. Το εν γένει "δημόσιο" ή "γενικό" ή "κοινωνικό" συμφέρον αποτέλεσε εύχρηστη, όσο και λειτουργική, μέθοδο οριοθέτησης της οικονομικής ελευθερίας σε πολυάριθμες περιπτώσεις. Ενδεικτικά: Θεωρήθηκε ότι δεν προσβάλλεται η οικονομική ελευθερία των επιχειρηματιών εκείνων των οποίων οι επιχειρήσεις υπήχθησαν, βάσει του ν. 1336/1983, στον Οργανισμό Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων, διότι η υπαγωγή αυτή απέβλεπε στην εξυγίανση των εν λόγω επιχειρήσεων και εξυπηρετούσε το κοινωνικό συμφέρον⁸³, έμμεσα δε προστάτευε και το δικαίωμα προς εργασία των εργαζομένων σε αυτές κρίθηκε, επίσης, ότι το καθεστώς χορήγησης αδειών κυκλοφορίας Δ.Χ. φορτηγών αυτοκινήτων όχι μόνον δεν προσκρούει στην οικονομική ελευθερία, αλλά αντίθετα επιβάλλεται από λόγους κοινωνικού συμφέροντος⁸⁴. Θεωρήθηκε, ακόμη, ότι είναι θεμιτός ο περιορισμός της επαγγελματικής ελευθερίας⁸⁵, που επιβάλλεται με την καθιέρωση του ασυμβίβαστου της ιδιότητας του ασκουμένου δικηγόρου με την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου, διότι δικαιολογείται από λόγους δημοσίου και κοινωνικού συμφέροντος⁸⁶. Στους ίδιους λόγους θεμελιώθηκε και η συνταγματικότητα των περιορισμών της επαγγελματικής ελευθερίας που αναφέρονται στη θέσπιση ορίου ηλικίας για διορισμό δικηγόρου⁸⁷, καθώς και ορίου ηλικίας για την άσκηση του επαγγέλματος του εκτελωνιστή⁸⁸.

Στο δημόσιο και κοινωνικό συμφέρον βρήκε συνταγματικό έρεισμα και η εξαίρεση από την προστασία των επαγγελματικών μισθώσεων, των μισθώσεων στις κεντρικές λαχαναγορές⁸⁹, καθώς και η ανάθεση της διακίνησης των εφημερίδων μόνον από τους εφημεριδοπώλες⁹⁰. Τέλος, το κοινωνικό συμφέρον σε συνδυασμό με το κοινωνικό δικαίωμα προς εργασία, αποτέλεσαν τις συνταγματικές βάσεις για να δικαιολογηθεί ο περιορισμός της οικονομικής ελευθερίας των επιχειρήσεων και της επαγγελματικής ελευθερίας τρίτων προσώπων, κατά τις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες έγινε δεκτό ότι μόνον από φορτοεκφορτωτές που είναι εφοδιασμένοι με ειδικά επαγγελματικά βιβλιάρια, και όχι από άλλους (επιχειρήσεις ή τρίτους εργαζομένους), μπορούν να εκτελούνται φορτοεκφορτωτικές εργασίες σε λιμάνια και ξηρά⁹¹.

Υπήρξαν, εξάλλου, περιπτώσεις, όπου η νομολογία θεώρησε αντισυνταγματικούς περιορισμούς της επαγγελματικής και οικονομικής ελευθερίας με τη σκέψη ότι δεν δικαιολογούνται από λόγους γενικότερου δημοσίου ή κοινωνικού συμφέροντος. Ετσι, κρίθηκε ότι δεν εναρμονίζονται προς το Σύνταγμα συγκεκριμένοι περιοριστικοί όροι που ισχύουν στη μετάθεση δικηγόρου⁹² και στην εγγραφή σε βιβλία ασκουμένων δικηγόρων ορισμένων

83. Βλ. τις ρυθμίσεις του ν.1386/1983 και τις Εφ.Αθ. 6291/1985, Ελλ.Δικ. 1985, σ.987 επ., ΣτΕ 1093/1987, 1094/1987, 1094/1987, 1095/1987, ΤοΣ 1987, σ.279 επ.

84. Βλ. ΣτΕ 2835/1978, ΣτΕ 54/1979 (ολ).

85. Η ελευθερία του επαγγέλματος περιλαμβάνει την ελευθερία επιλογής του είδους, του τρόπου και του χρόνου εργασίας, καθώς και των προσόντων επαγγελματικής δραστηριότητας.

86. Βλ. άρθρο 11 του Δικηγορικού Κώδικα (ν.δ. 3026/1954) και τις ΣτΕ 458/1979, Ελλ.Δικ. 1983, σ.556 επ., ΣτΕ 3494/1979, ΝοΒ 28, σ.1279 επ., ΣτΕ 4323/1985, Ελλ.Δικ. 1986, σ.219 επ.

87. Βλ. άρθρο 3 του Δικηγορικού Κώδικα και την Α.Π. 727/1985 (ολ), ΕΔΔ 1986, σ.69 επ.

88. Βλ. άρθρο 24 παρ. 1 του ν.718/1977 και την ΣτΕ 565/1981, ΤοΣ 1982, σ.79 επ.

89. Βλ. το ν.1279/1982 που εξαιρεί από τις ρυθμίσεις του ν.813/1978 τις μισθώσεις των κεντρικών λαχαναγορών. Βλ. επίσης Α.Π. 215/1984, ΕΕΝ 1985, σ.164 επ.

90. Βλ. τις ρυθμίσεις του ν.δ. 2943/1954 και του α.ν. 1093/1938, καθώς και την Α.Π. 1033/1977, Πον.Χρον. ΚΗ', σ.22

91. Από τις πολυάριθμες σχετικές αποφάσεις θλ. ενδεικτικά Α.Π. 234/1979 (ολ), ΔΕΝ 1979, σ.243 επ., Α.Π. 1023/1981 1024/1982 και 1025/1981, ΕΕΔ 41, σ.123 επ., Α.Π. 580/1983 (ολ), ΤοΣ 1984, σ.395 επ., Α.Π. 581/1983 (ολ), ΕΕΔ 1983, σ.392 επ., ΣτΕ 1104/1975 και 1105/1975 ΕΕΔ 1975, σ.1440 επ. Η νομολογία κατέληξε στη θέση αυτή μετά από ταλαντεύσεις, μετρίασε δε τον περιορισμό της οικονομικής ελευθερίας που υιοθετούσε, αποδεχόμενη ότι οι επιχειρήσεις μπορούν να εκτελούν αυτοτελώς, χωρίς την ανάμειξη φορτοεκφορτωτών, φορτοεκφορτωτικές εργασίες τουλάχιστον στο χώρο των εγκαταστάσεών τους.

92. Βλ. άρθρο 3 του α.ν. 42/1967 και τις ΣτΕ 630/1979, ΣτΕ 4036/1979, ΤΣ 1980, σ.153 επ.

πτυχιούχων⁹³ επίσης, θεωρήθηκαν αντισυνταγματικές οι ρυθμίσεις που παρακωλύουν την άσκηση του επαγγέλματος του αγιογράφου από όσους δεν έχουν σχετικό πτυχίο⁹⁴.

ii. Η ανάγκη πραγμάτωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων αποτέλεσε πρόσθετο λόγο επέκτασης των περιορισμών σε βάρος της οικονομικής ελευθερίας. Η ρήτρα του κοινωνικού συμφέροντος δεν λείπει από το σκεπτικό των σχετικών αποφάσεων, αυτή τη φορά όμως η επίκλησή της γίνεται επικουρικά και αποσκοπεί στην ενίσχυση της νομιμοποιητικής βάσης των περιορισμών, που τώρα έχουν ως πρώτη πηγή τους την ένταση μεταξύ κοινωνικού δικαιώματος και οικονομικής ελευθερίας.

Συγκεκριμένα: θεωρήθηκαν συνταγματικοί οι περιορισμοί στην άσκηση, ιδιωτικώς, του ιατρικού επαγγέλματος από τα μέλη του διδακτικού προσωπικού ορισμένων Ιατρικών Σχολών, με επίκληση, μεταξύ άλλων, και της ανάγκης για βελτίωση των συνθηκών παροχής της υγείας⁹⁵. Η προστασία του κοινωνικού δικαιώματος της υγείας αποτέλεσε, εξάλλου, τη βάση για να θεωρηθούν θεμιτοί και οι αυστηροί όροι που τίθενται για την άσκηση τουριστικού επαγγέλματος⁹⁶. Θεωρήθηκε, τέλος, ότι οι περιορισμοί στην οικονομική και επαγγελματική ελευθερία του εργοδότη, που υπάγουν το δικαίωμά του να προβαίνει σε ομαδικές απολύσεις σε ορισμένες προϋποθέσεις, βρίσκονται σε αρμονία με το Σύνταγμα, εν όψει της προστασίας του κοινωνικού δικαιώματος προς εργασία⁹⁷.

IV. Συμπέρασμα

Η παραλλάσσουσα και διαφοροποιούμενη κατά περίπτωση νομολογία επιτρέπει, ήδη, τη συνολική αποτίμηση της στάσης των δικαστηρίων απέναντι στο ζήτημα των εντάσεων μεταξύ του εν γένει "κοινωνικού στοιχείου" και των ατομικών δικαιωμάτων.

Όσον αφορά τα δικαιώματα της ιδιωτικής αυτονομίας και της προσωπικής ασφάλειας, διαφαίνεται η μέριμνα της νομολογίας να διατηρήσει ανέπαφο το πεδίο προστασίας αυτών των δικαιωμάτων από τη διείσδυση του "κοινωνικού στοιχείου". Η οριοθέτηση, έτοι, κατά τρόπο σαφή και αυστηρό του χώρου όπου εκδηλώνεται η στενά ατομική υπόσταση του προσώπου, μπορεί να θεωρηθεί ως θετική, καθώς ο χώρος αυτός διασφαλίζεται στο ακέραιο από οποιαδήποτε επέμβαση της κρατικής εξουσίας, έστω και υπό τη μορφή κοινωνικής παροχής.

Όσον αφορά την ελευθερία της έκφρασης και, ιδίως, τις συλλογικές ελευθερίες, η στάση της νομολογίας εμφανίζεται περισσότερο ελαστική. Απέναντι στο ενδεχόμενο, να περιοριστούν οι ελευθερίες αυτές υπέρμετρα, είτε με την καταχρηστική επίκληση γενικών κοινωνικών ρητρών είτε με την ερμηνευτική διεύρυνση των ειδικών κοινωνικών ρητρών είτε μέσω και με πρόσχημα την ανάγκη ενεργοποίησης κοινωνικών δικαιωμάτων, η νομολογία επιδεικνύει υποχωρητικότητα. Το εν γένει "κοινωνικό στοιχείο" συχνά ανάγεται σε εσωτερικευμένο περιορισμό των δικαιωμάτων και η εξηγητήσή του σε προϋπόθεση για τη σύννομη άσκή τους. Η υποκειμενική διάσταση της ελευθερίας της έκφρασης και ιδίως των συλλογικών ελευθεριών συρρικνώνεται προς όφελος της αντικειμενικής. Η στάση αυτή των δικαστηρίων απολήγει στον υπέρμετρο περιορισμό των εν λόγω δικαιωμάτων και δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί ως αρνητική.

93. Βλ. άρθρο 17 του ν. 723/1977 και την ΣτΕ 1786/1981, ΕΕΝ 1981, σ623 επ.

94. Βλ. τις ρυθμίσεις του ν. 1218/1981 και την πολυσχολιασμένη ΣτΕ 2122/1984, η οποία εισήγαγε στη νομολογία του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου, για πρώτη φορά με τρόπο ρητό και κατηγορηματικό, την αρχή της αναλογικότητας.

95. Βλ. άρθρο 7 παρ. 2 του ν.641/1977 και την ΣτΕ 4126/1980, Τ.Σ 1981, σ282 επ.

96. Βλ. τις ρυθμίσεις του ν. 1077/1980 και την ΣτΕ 723/1980, ΝοΒ 1982, σ715 επ.

97. Βλ. άρθρο 1 του α.ν. 99/1967 (ανάλογες προϋποθέσεις θεσπίζει και ο ν. 1264/1982) και την Εφ.Πατρ. 401/1981 Τ.Σ 1982, σ256 επ.

Όσον αφορά, τέλος, τα "οικονομικά" δικαιώματα η νομολογία επιδεικνύει αξιοσημείωτη ευαισθησία απέναντι στην προστασία και προαγωγή του εν γένει "κοινωνικού στοιχείου". Με ευρύτητα μεθόδων και κριτηρίων καταλήγει στις προσφορότερες κάθε φορά λύσεις, προκειμένου να διευκολύνει τη διείσδυση κοινωνικών κριτηρίων στην οριοθέτηση του καθεστώτος προστασίας τόσο της ιδιοκτησίας όσο και της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας. Η θέση αυτή της νομολογίας, εφόσον δεν απειλεί με αναίρεση τον πυρήνα των εν λόγω δικαιωμάτων, πρέπει να χαρακτηριστεί θετική. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, προβάλλει επιτακτικά η αξίωση, η ερμηνεία και η εφαρμογή των διατάξεων που κατοχυρώνουν ατομικά δικαιώματα να διέπεται από σαφήνεια και μεθοδολογική ενότητα και να χαρακτηρίζεται από ερμηνευτική διαφάνεια. Ετσι, το πρόβλημα της συρροής και σύγκρουσης μεταξύ ατομικών δικαιωμάτων και "κοινωνικού στοιχείου" θα μπορεί να προσεγγίζεται και να διευθετείται κατά τρόπο επιστημονικά υπεύθυνο και δογματικά ελέγξιμο⁹⁸.

Εδώ ακριβώς έγκειται η μεγάλη σημασία της πιστής τήρησης των εγγυήσεων του κράτους δικαίου: οι απρόσωπες και αντικειμενικές διαδικασίες που εφαρμόζει, οι προκαθορισμένοι, πάγιοι και αφηρημένοι κανόνες που διέπουν τη δράση της διοίκησης, καθώς και ο γενικός και αφηρημένος χαρακτήρας των ρυθμίσεων που θεσπίζει⁹⁹, είναι τα ασφαλέστερα μέσα, ώστε η κοινωνική αλληλεγγύη και η εξυπηρέτηση του εν γένει "κοινωνικού συμφέροντος", που προβάλλουν ως σκοποί του κράτους πρόνοιας, να μην υποθιβάσθούν σε μια επιλεκτική, μεροληπτική και εν τέλει χειραγωγική "κοινωνική ελεημοσύνη".

Ίσως τελικά το κλειδί στις σχέσεις - αντιθετικές και ταυτόχρονα παράλληλες - μεταξύ κράτους δικαίου και κράτους πρόνοιας να βρίσκεται στη συναίρεση των δύο αρχών σε μια: την αρχή του προνοιακού (κοινωνικού) κράτους δικαίου¹⁰⁰. Τότε ίσως και οι σχέσεις του συνώνυμου ζεύγους, ελευθερίας και ισότητας, θα μπορέσουν να εξομαλυνθούν και να αποτυπωθούν στο ιδανικό της ισοελευθερίας (egaliberteé).

98. Βλ. Ε. Βενζέλου, Η στάση της ελληνικής νομολογίας απέναντι στην ερμηνεία του Συντάγματος, ΤοΣ 1989, σ.425 επ., ιδίως σ.442 επ.

99. Τα χαρακτηριστικά αυτά του κράτους δικαίου αναφέρονται στη σύνθετη εγγυητική, θεσμική και κανονιστική λειτουργία της εν λόγω αρχής. Βλ. Αντ. Μανιτάκη, Πρόλογος στον τόμο, "Όψεις του Κράτους Δικαίου", 1990, σ.8-9.

100. Βλ. Λ. Φεραγόλι ό.π. (υποσημείωση 12), σ.92